

यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तुहणज्वरे ।

If extracts are administered in acute fever they bind up the dosas due to astringency which are held up without being digested and thus cause viṣamajwara (intermittent fever). In fact, extract as preparation is not contraindicated in acute fever but the extract of astringent drugs. [161-162]

यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैहितैः ॥ १६३ ॥
दशाहं यावदभीयालुध्वनं उवरशामृतये ।

One should eat light food along with beneficial vegetable soups, soured or unsoured, or soup of the meat of wild animals till ten days for alleviation of fever. [163]

अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ १६४ ॥
परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिण्यानं यथाऽमृतम् ।

Thereafter in case of fever having mild kapha and severe vāta and pitta and with dosas well digested, intake of ghee acts like nectar. [164]

निर्दशाहमपि ज्वात्वा कफोत्तरमलहितम् ॥ १६५ ॥
न सर्पिः पाययेद्वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् । यावलुधुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन च ॥ १६६ ॥
बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां, बलकृच्छ्र तत् ।

In case even after ten days there is predominance of kapha and the patient is not lightened completely, the physician should not use ghee but should treat him with extracts till lightness is attained along with the diet with meat-soup because strength is necessary to overcome the disorders and it (meat soup) provides strength. [165-166]

दाहतुष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ १६७ ॥
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ।

In case of the fever causing burning sensation and thirst, having predominance of vāta and pitta, dosas constipated or discharged profusely and freedom from āma, intake of milk should be advised. [167]

क्रियाभिरामिः प्रशामं न प्रयाति यदा ज्वरः ॥ १६८ ॥
अशीणबलमांसाम्भेः शामयेत्तु विरेचनैः ।

If the fever does not subside even by these measures, one should pacify it by purgation if the patient has unimpaired strength, musculature and agni. [168]

ज्वरक्षीणस्य न हितं वग्नं न विरेचनम् ॥ १६९ ॥
कामं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् । निरुहो बलमस्त्रिं च विजवर्त्वं-मुद्रं रचित् ॥ १७० ॥
परिपक्वेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमाचहेत् ।

In patients reduced by fever neither emesis nor purgation is beneficial. In such cases, the excrements should be eliminated by adequate intake of milk or administration of non-unctuous enema. Non-unctuous enema, if applied on full maturity of doṣas, provides strength, digestive power, freedom from fever, happiness and relish quickly. [169-170]

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ॥ १७१ ॥
संसनं, त्रीम्बलान् वस्तिर्हरेत् पक्वाशयस्थितान् ।

Purgation eliminates pittā or kapha-pitta situated in pittāśaya while enema eliminates all the three doṣas situated in pakvāśaya (colon). [171]

ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते ददाग्नये ॥ १७२ ॥
रुक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ।

In chronic fever when kapha and pitta are reduced, appetite is firm and stool is rough and constipated, unctuous enema should be applied. [172]

गौरवे शिरसः शूले विबद्धेभ्विन्द्रियेषु च ॥ १७३ ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्यान्मूर्धविरेचनम् ।

In chronic fever if there are heaviness and pain in head and senses are blocked head-evacuation should be applied which also provides relish. [173]

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परियेकावगाहने ॥ १७४ ॥
विभज्य शीतोष्णकृतं कुर्याजीर्णं ज्वरे भिषक् । तैरागु प्रशमं याति वहिर्मार्गगतो ज्वरः ॥ १७५ ॥
लभन्ते सुखमङ्गानि वलं वर्णश्च धर्तते ।

The physician should advise massage, anointing, sprinkling and bath, cold or hot, as necessary. By these, the fever situated in external passages is pacified, organs get pleasure and strength and complexion are promoted. [174-175]

धूपनाडनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥ १७६ ॥
त्वद्वात्रशोषा येषां च भवत्यागन्तुरन्वयः ।

The cases of chronic fever having remnant only in skin and where there is association of some extrinsic factor get relief from application of incense and collyrium. [176]

इति कियाकमः सिद्धो ज्वरमः संप्रकाशितः ॥ १७७ ॥
येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्यूर्चमतः शृणु । रक्तशाल्यादयः शस्त्राः पुराणाः षष्ठिकैः सह ॥ १७८ ॥
यवाग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ।

Thus the successful therapeutic management of fever is described. Hereafter the drugs used in the therapy will be mentioned. For the patients of fever, the

old cereals of red śāli, ṣaṣṭika etc. are recommended for use in the forms of gruel, boiled rice and parched paddy which alleviate fever. [177-178]

लाजपेयां सुखजरां पिष्ठलीनगरैः शृताम् ॥ १७९ ॥

पिवेज्जवरी ज्वरहरां शुद्धानल्पग्निरादितः । अम्लाभिलारी तामेव दाढिमाम्लां सनागराम् ॥ १८० ॥
 सूष्टिविद् पैत्तिको वाऽथ शीतां मधुयुतां पिवेत् । पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्वबस्तिशिरोरुजि ॥ १८१ ॥
 श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिवेत् । ज्वरातिसारी पेयां वा पिवेत् साम्लां शृतां नरः ॥ १८२ ॥
 पृश्चिरपर्णीबलाविलवनागरोत्पलधान्यकैः । शृतां विदारिगन्धाद्यैर्दीर्घनीं स्वेदनीं नरः ॥ १८३ ॥
 कासी श्वासी च हिक्की च यवागूँ ज्वरितः पिवेत् । विवर्जवर्चाः सयवां पिष्पल्यामलकैः शृताम् ॥ १८४ ॥
 सर्पिञ्चमतीं पिवेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् । कोष्ठे विवर्जे सरुजि पिवेत् पेयां शृतां ज्वरी ॥ १८५ ॥
 मृद्वीकापिष्ठलीमूलचव्यामलकनागरैः । पिवेत् सविलवां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥ १८६ ॥
 बलावृक्षाम्लकोलाम्लकलशीधावनीशृताम् । अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः पिवेत् पेयां सशर्कराम् ॥ १८७ ॥
 नागरामलकैः सिद्धां धृतमृष्टां ज्वरापदाम् ।

The patient of fever with poor digestion should, at first, take when hungry the gruel made of parched paddy boiled with long pepper and ginger which is easily digestible and alleviates fever. One fond of sour may take the same soured with pomegranates and added with ginger. One having diarrhoea and predominance of pitta should take it cold and added with honey. The patient having complications of pain in sides, pelvis and head should take the gruel of red śāli rice cooked with gokṣura and kaṇṭakāri. It alleviates fever too. The patient suffering from fever and diarrhoea should take soured liquid gruel cooked with prśniparṇī, balā, bilwa, śunṭhī, utpala and dhānyaka. The patient of fever having cough, dyspnoea and hiccup should take the gruel cooked with the (drugs of) vidārigandhādi group which is appetiser and diaphoretic. The patient of fever having constipation should take the liquid gruel having barley cooked with long pepper and āmalakī fruits and added with adequate quantity of ghee. It acts as carminative. The patient of fever having constipation and abdominal pain should take liquid gruel cooked with mṛdwikā, pippalimūla, cavya and śunṭhī. In fever associated with cutting pain in abdomen one should take the liquid gruel with bilwa and cooked with balā, vṛkṣāmla, kolāmla (sour jujube), prśniparṇī and kaṇṭakāri. The patient having no diaphoresis and sleep and having excessive thirst should take the liquid gruel fried with ghee and cooked with śunṭhī and āmalaka and added with sugar. This acts as antipyretic. [179-187]

मुद्रान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्टकान् ॥ १८८ ॥

यूषाथं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

The patients of fever suited to pulse soup should be advised to take the same of green gram, lentils, grams, horse gram and makuṣṭhaka. [188]

पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकम् ॥ १८९ ॥
कक्कौटकं कठिलं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ।

Leaves and fruits of paṭola, kārvaellaka, pāṭhā, karkoṭaka and kaṭhillaka—these vegetables are wholesome for those suffering from fever. [189]

लावान् कपिअलानैणांश्चकोरानुपचककान् ॥ १९० ॥

कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृष्ठताङ्गशान् । प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥ १९१ ॥
ईषदम्लाननम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः । कुकुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिकौञ्चवर्तकान् ॥ १९२ ॥
गुरुणत्वात्र शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः । लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥ १९३ ॥

भिषड्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात्तानपि कालघित् ।

Those who are non-vegetarians may take the soup of lāva (common quail), kapiñjala (grey partridge) eṇa (a type of deer), cakora, upacakraka, kurāṅga, kālapucchak, hariṇa, pr̥ṣata (a type of deer) or śāśa (rabbit) unsoured or slightly soured. Some physicians do not recommend the meat of cock, peacock, partridge, heron and vartaka (a quail) in fever due to their property of heaviness and hotness. But (in Ātreya's view) if there is severity of vāyu due to lightening the wise physician should administer them as well considering time, dose and preparation. [190–193]

घर्माम्बु चानुपानार्थं तृष्णिताय प्रदापयेत् ॥ १९४ ॥
मध्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथाबलम् ।

If there is thirst, hot water should be given for after-drink or wine to those who are addicted to it considering the doṣa and strength of the patient. [194]

गुरुणत्विग्निग्धमधुरान् कषायांश्च नवज्वरे ॥ १९५ ॥

आहारान् दोषपक्त्यर्थं प्रायशः परिवर्जयेत् । अश्वपानकमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ १९६ ॥

In order to facilitate the maturation of doṣa one should mostly avoid in acute fever the dietary articles which are heavy, hot, unctuous, sweet and astringent. Thus the accomplished dietitic management for fever is described. [195–196]

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः । पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्पटकं पिवेत् ॥ १९७ ॥

सनागरं पर्पटकं पिवेद्वा सदुरालभम् । किराततिक्तकं मुस्तं गङ्गाचीं विश्वमेषजम् ॥ १९८ ॥

पाठामुशीरं सोदीच्यं पिवेद्वा ज्वरशान्तये ज्वरघ्ना दीपनाश्रैते कषाया दोषपाचनाः ॥ १९९ ॥

तृष्णारुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ।

Hereafter the antipyretic extracts will be mentioned : (1) musta and parpaṭaka together should be taken in the form of cold infusion or decoction or (2) śuṇṭhi, parpaṭaka and durālabhā may be taken (in the same way), (3) Kirātatikta, musta, guḍuci, śuṇṭhi, pāṭhā, uśira and udicya may be taken. These extracts are antipyretic appetiser, digestive for doṣa and alleviate thirst, anorexia and distaste of mouth. [197–199]

कलिङ्गाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ २०० ॥

पटोलः सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी । निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्धीका मुस्तवत्सकौ ॥ २०१ ॥

किराततिकमृता चन्दनं विश्वभेषजम् । गुड्ढच्यामलकं मुस्तमधश्लोकसमापनाः ॥ २०२ ॥

कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधाज्जवरान् । संततसततान्येद्युतीयकचतुर्थकान् ॥ २०३ ॥

(1) Indrayava, paṭola leaves, kaṭurohiṇī;

(2) Paṭola, sārīvā, musta, pāṭhā, kaṭurohiṇī;

(3) Nimba, paṭola, triphalā, mṛdwikā, musta and kuṭaja;

(4) Kirātakta, guḍūcī, candana and śunṭhī;

(5) Guḍūcī, āmalaka and musta—these five (formulations for) decoctions ending in half verses alleviate five types of fever such-as remittent, double quotidian, quotidian, tertian and quartan. [200–203]

वत्सकारग्वधौ पाठां वड्ग्रन्थां कटुरोहिणीम् । मूर्वां सातिवियां निम्बं पटोलं धन्वयासकम् ॥ २०४ ॥

वचां मुस्तमुशीरं च मधुकं त्रिफलां बलाम् । पाक्यं शीतकपायां वा पिवेज्जवरहरं नरः ॥ २०५ ॥

मधूकमुस्तमृद्धीकाकाश्मर्याणि परुषकम् । त्रायमाणामुशीरं च त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ २०६ ॥

पीत्वा निशि स्थितं जन्तुज्जराच्छीघ्रं विमुच्यते ।

Kuṭaja, āragyadha, pāṭhā, haimavatī, kaṭurohiṇī, mūrvā, ativiṣā, nimba, paṭola, dhanvayāsa, vacā, musta, uśira, madhuka, triphalā and balā—this formulation should be taken in fever in the form of decoction or cold infusion.

Madhūka, musta, mṛdwikā, kāśmarya, paruṣaka (fruits of these three), trāyamāṇā, uśira, triphalā and kaṭurohiṇī—all together should be kept overnight in water and taken in the morning. This alleviates fever quickly. [204–206]

जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्ग्रन्थवयासकम् ॥ २०७ ॥

विवद्धदोषो उचरितः कषायं सगुडं पिवेत् । त्रिफलां त्रायमाणां च मृद्धीकां कटुरोहिणीम् ॥ २०८ ॥

पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायो ह्यानुलोमिकः । त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ २०९ ॥

Jāti (leaves), āmalaka, musta and dhanvayāsa-decoction of these drugs added with jaggery should be taken by a patient of fever who is constipated.

Triphalā, trāyamāṇā, mṛdwikā and kaṭurohiṇī—this decoction is laxative and eliminates pitta and kapha.

Trivṛtā (in the form of decoction) added with sugar is efficacious in pitta-kaphaja fever. [207–209]

बृहत्यौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महोषधम् । कोलवल्ली च योगोऽयं संनिपातज्वरापहः ॥ २१० ॥

शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा । गुड्ढची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ २११ ॥

एष शास्त्रादिको वर्गः सर्वापातज्वरापहः । कासहद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥ २१२ ॥

बृहत्यौ पौङ्करं भारीं शटी शृङ्गी दुरालभा । वत्सकस्य च वीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ २१३ ॥

बृहत्यादिर्गणः ग्रोकः सन्निपातज्वरापहः । कासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपदवेषु च ॥ २१४ ॥

Bṛhatī, kanṭakārī, kuṭaja, musta, devadāru, śunṭhī and cavya—this formulation is efficacious in sannipātaja fever.

Śaṭī, puṣkarmūla, kanṭakārī, śringī, dhanvayāsa, guḍuci, śunṭhī, pāṭhā, kirātātikta and kaṭurohiṇī—these constitute the śaṭyādi group which alleviates sannipātaja fever and is commended in cough, cardiac pain, pain in sides, dyspnoea and drowsiness.

Bṛhatī, kanṭakārī, puṣkaramūla, bhārgī, śaṭī, śringī, dhanvayāsa, indrayava, paṭola and kaṭurohiṇī—these constitute the bṛhatyādi group which alleviates sannipātaja fever and is also useful in complicated cough etc. [210-214]

कषायाश्च यवावश्च पिपासाज्वरनाशानः । निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषकानपि योजयेत् ॥ २१५ ॥

The physician may also apply the extracts and gruels prepared from the drugs of thirst-alleviating and antipyretic groups mentioned in the chapter of drugs (Sū. 4). [215]

ज्वराः कषायैर्वंमनैर्लङ्घनैर्लङ्घनुभोजनैः । रुक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिंस्तेषां भिषग्नितम् । २१६ ॥
रुक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रुक्षितस्य च । यः स्यादनुबलो धातुः क्लेहवध्यः स चानिलः ॥ २१७ ।

If the patient is roughened and the fever does not respond to extracts, emesis, lightening or light diet, he should be treated with ghee.

The rough heat causes fever and if there be vāyu as an associated factor due to roughened heat that is treatable with ghee. [216-217]

कषायाः सर्वं एवैते सर्पिषा सह योजिताः । प्रयोजया ज्वरशान्त्यर्थमग्निसंधुक्षणाः शिवाः ॥ २१८ ॥

All these extracts mixed with ghee should be used for the treatment of fever. They kindle fire and are wholesome. [218]

पिण्पल्यश्वन्दनं मुस्तमुशोरं कटुरोहिणी । कलिङ्गकास्तमलकी सारिवाऽतिविषा स्थिरा ॥ २१९ ॥

द्राक्षामलकविल्वानि त्रायमाणा निर्दिग्धिका । सिद्धमेतैर्धतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २२० ॥

क्षयं कासं शिरःशूलं पाश्वशूलं हलीमकम् । अंसाभिताप्मग्निं च विषमं संनियच्छति ॥ २२१ ॥

Pippali, candana, musta, uśira, kaṭurohiṇī, indrayava, bhūmyāmalaki, sāriवा, ativiṣā, śālaparṇī, drākṣā, āmalaka, bilwa, trāyamāṇā and kanṭakārī-ghee cooked with these drugs alleviates the chronic fever quickly. It also overcomes wasting, cough, headache, pain in chest, halimaka, discomfort in scapular region and irregular digestion. [219-221]

वासां गुड्हचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् । पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणं च ॥ २२२ ॥
पिण्पलोमुस्तमृद्रीकाचन्दनोत्पलनागरैः । कल्कीकृनैश्च विपचेद्धतं जीर्णज्वरापहम् ॥ २२३ ॥

Vāsā, guḍuci, triphalā, trāyamāṇā, yavaśāka-ghee cooked with the decoction of these drugs along with double milk and the paste of pippali, musta, candana, mṛdwika, utpala and śunṭhī is efficacious in chronic fever. [222-223]

बलां श्वदंष्ट्रां शृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् । निम्बं पर्षटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥२२४॥
कृत्वा कषायं पेण्यायें दयात्तामलकीं शटीम् । द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ २२५ ॥
घृतं पथश्च तत्सिद्धं सर्विञ्जरहरं परम् । क्षयकासशिरःशूलपाश्वशूलांसतापनुत् ॥ २२६ ॥

Ghee cooked with the decoction of balā, gokṣura, bṛhatī, pṛṣṇiparṇī, kaṇṭakārī, śālaparṇī, nimba, parpaṭa, musta, trāyamāṇā and durālabhā along with paste of bhūmyāmalaki, śatī, drākṣā, puṣkaramūla, medā and āmalaka and milk is an excellent antipyretic. It also removes wasting, cough, headache, pain in sides and discomfort in scapular region. [224–226]

ज्वरिभ्यो बहुदोपेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् । दद्यात् संशोवनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २२७ ॥
मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा । युक्तमुण्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २२८ ॥
क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना । ज्वरे प्रच्छर्ददेनं शस्तं मद्यैर्वा तर्पणेन वा ॥ २२९ ॥
मृद्दीकामलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिवेत् । रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् । २३० ॥
लिह्याद्वा त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा । पिवेद्वा क्षौद्रमावाप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥ २३१ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्दीकानां रसेन वा । त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिवेत् ॥ २३२ ॥
ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्दीकाभिः सहाभयाम् । पयोऽनुपानमुखं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ॥ २३३ ॥

The patients of fever having plenty of impurity should be subjected to timely evacuative therapy, upwards and downwards, to be described in the kalpasthāna (section on pharmaceuticals).

Madanaphala and pippali or indrayava or madhuka should be administered with hot water as emetic for alleviation of fever.

In fever, emesis is prescribed with honey-water, sugarcane juice, saline water, wine or saturating drinks.

Juice of grapes and āmalaka fruit acts as purgative as well as antipyretic. Similar is the juice of āmalaka fried with ghee.

One suffering from fever should take powder of trivṛtā mixed with honey and ghee or decoction of triphalā adding with honey and ghee, or āragvadha with milk or grape juice, or trivṛtā or trāyamāṇā with milk.

One becomes free from fever by taking haritaki with grapes or grape juice with hot milk. [227–233]

कासाच्छासाच्छिरःशूलात्पाश्वशूलाद्विरज्वरात् । मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ २३४ ॥
एरण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् । पयो विमुच्यते पीत्वा तद्विलवशालादुभिः ॥ २३५ ॥
त्रिकण्ठकबलाव्याद्वीगुडनागरसाधितम् । वचोमूत्रविवन्धग्रं शोफज्वरहरं पयः ॥ २३६ ॥
सनागरं समृद्दीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् । शृतं पयः सखर्जरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ २३७ ॥
चनुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः । धारोषणं वा पयः संयो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ २३८ ॥
जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् । पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजैः शृतम् ॥ २३९ ॥

By taking milk boiled with pañcamūlā (the smaller five roots) one suffering from fever becomes free from cough, dyspnoea, headache, pain in sides and chronic fever. Likewise, by taking milk boiled with eraṇḍa roots one becomes free from fever associated with cutting pain in abdomen. Similar is the effect of the milk boiled with tender fruits of bilwa.

Milk boiled with gokṣura, balā, kanṭakārī, jaggery and śunṭhi alleviates retention of faeces and urine, oedema and fever.

Milk boiled with śunṭhi, mṛdwikā and kharjūra and added with ghee, honey and sugar alleviates thirst and fever.

Even milk alone boiled with four times water is efficacious in fever.

The fresh warm milk overcomes the fever caused by vāta and pitta quickly.

Milk is an excellent pacifier of all types of chronic fever. That should be taken hot or cold and boiled with respective drugs (according to condition of the patient). [234-239]

प्रयोजयेऽज्ज्वरहरान्निरुद्धान् सानुवासनान् । पकाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २४० ॥
 पटोलारिष्टपत्राणि सांशीरश्चतुरहुलः । हीवेरं रोहिणी तिक्ता श्वदंस्ट्रा मदनानि च ॥ २४१ ॥
 स्थिरा बला च तत् सर्वं पयस्यर्धादके श्यतम् । क्षीरावशेषं निर्यहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥ २४२ ॥
 कल्कैमदवन्मुस्तानां पिष्पल्या मधुकस्य च । वत्सकस्य च संयुक्तं बस्ति दयाज्ज्वरापहम् ॥ २४३ ॥
 शुद्धे मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु । गताङ्गश्लो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ २४४ ॥
 आरण्वधमुशीरं च मदनस्य फलं तथा । चतुषः पर्णिनीश्चैव निर्यहमुपकल्पयेत् ॥ २४५ ॥
 प्रियङ्कुर्मदनं मुस्तं शताङ्गा मधुयष्टिका । कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरझो बस्तिरुत्तमः ॥ २४६ ॥
 गुद्धची त्रायमाणां च चन्दनं मधुकं वृष्पम् । स्थिरां बलां पृश्निपर्णां मदनं चेति साधयेत् ॥ २४७ ॥
 रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सद्वितं भिषक् । पिष्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥ २४८ ॥
 इष्टसलवर्णं युक्त्या निरुहं मधुसर्पिषा । ज्वरप्रशमनं दयाद्वलस्वेदरुचिप्रदम् । २४९ ।

If the impurity is located in pakvāśaya (colon), one should apply the non-unctuous and unctuous enema useful in fever which will be described in the siddhisthāan (section on successful management).

Paṭola leaves, nimba leaves, uśira, āragvadha, hribera, rohiṇī, tiktā, gokṣura madana fruits, śālaparṇi and balā—all together should be boiled in half-water milk, till milk remains. This added with honey and ghee along with paste of madana, musta, pippali, madhuka and kuṭaja should be used as antipyretic enema. After the passage is cleansed, impurity is removed, dhātus become cheerful, bodyache goes away, organs become light the patient becomes free from fever quickly.

Similarly, the fluid for enema may be prepared with āragvadha, uśira, madana-phala and four parṇinīs (śālaparṇi, prśniparṇi, mudgaparṇi and māṣaparṇi) which

is added with the paste of priyaṅgu, madana, musta, śatāhvā, madhuyaṣṭikā, ghee, jaggery and honey. This makes an excellent antipyretic enema.

Guḍūci, trāyamāṇā, candana, madhuka, vāsā, śālaparṇī, balā, pṛśniparṇī and madana—all together should be boiled to decoction with the soup of the meat of wild animals. The paste of pippali, madana, musta and madhuka along with a bit of salt, honey and ghee should be added to it. This makes an antipyretic non-unctuous enema which also provides strength, sweating and relish. [240-249]

जीवन्तो मधुकं मेदां पिप्पलो मदनं वचाम् । ऋद्धि रासनं बलं विश्वं शतपुष्पां शतावरीम् ॥२५०॥
पिष्ठवा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं च विपचेन्द्रिष्टक् । आनुवासनिकं स्नेहमेतं विद्याज्ज्वरापहम् । २५१ ॥
पटोलपिचुमदीभ्यां गुडुच्या मधुकेन च । मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ २५२ ॥
चन्दनागुडुकाश्मर्य पटोलमधुकोत्पलैः । सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहवस्तिः प्रशस्यते ॥ २५३ ॥

Jivanti, madhuka, medā, pippali, madana, vacā, ṛddhi, rāsnā, balā, śunṭhi, śatapuspā, śatāvari—all these are pounded together and boiled with milk, water, ghee and oil. This unctuous enema is antipyretic.

The fatty substance cooked with paṭola, nimba, guḍūci, madhuka and madana makes an antipyretic unctuous enema. The fatty substance cooked with candana, aguru, kāśmarya, paṭola, madhuka and utpala makes an excellent unctuous enema. [250-253]

यदुकं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे । शिरोविरेचनं कुर्याद्युक्तिव्यस्तज्ज्वरापहम् ॥ २५४ ॥
यज्ञ नावनिकं तैलं याश्च प्राणधूमवर्तयः । मात्राशितीये निर्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि ॥ २५५ ॥

Whatever drugs for head evacuation are mentioned in the chapter of drugs (Sū. 4) and in the same context in the section of Vimāna (ch. 8) should be used properly in case of fever, if necessary. The oil, useful as snuff (aṇu taila) and the smoking sticks described in the chapter on the quantity of diet (Sū. 5) may be applied in fever too. [254-255]

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिपेकांश्च कारयेत् । यथाभिलाप्य शीतोष्णं विभृत्य द्विविधं ज्वरम् ॥२५६॥

Considering the cold or the hot character of the two types of fever, massage, anointings and sprinklings should be applied as desired. [256]

सहस्रधौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् । दाहज्वरप्रशमनं दयादभ्यङ्गनं भिषक् ॥ २५७ ॥

In case of the fever with burning sensation, the physician should prescribe ghee washed hundred times and candanādi taila for massage. [257]

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेश्यामः—चन्दनभद्रश्रीकालानुसार्यकालीयकपद्मापद्मकोशीरसारिवाम-
भुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीन्द्रियवन्यपद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रविसमृणालशाल्कशै-
वाल्कशेरुकानन्ताकुशकाशेक्षुदर्मशरनलशालिमूलजम्बुवेतसवानीरगुन्द्राककुभासनाइवकर्णस्यन्दनवात-
पोथशालतालधवतिनिशालदिरकदरकदम्बकाश्मर्य फलसर्जप्लश्वटकपीतनोदुम्बराइवत्थन्यग्रोधधातकी-

दूर्वंत्कटश्यक्षाटकमज्जिष्ठायोतिष्मतीपुष्करबीजकौश्चादनवदरीकोविदारकदलीसंवर्तकारिष्टशतपर्वाशीतकु-
म्भिकाशतावरीश्रीपर्णीश्चावणीमहाश्रावणीरोहिणीशीतपाकयोदनपाकीकालाबलापयस्याविदारीजीवकर्षभ-
कमेदामहामेदामधुरसर्वप्रोक्तातृणशून्यमोचरसाटरुषकबकुलकुटजपटोलनिम्बशालमलीनारिकेलखजूरमृ-
द्वीकाप्रियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुतामधूकानामन्येणां च शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत् ।
तेन कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामेव च कल्केन कषायार्थमात्रं सृद्धग्निना साधयेत्तैलम् । पतत्तैलमध्यक्षात्
सद्यो दाहज्वरमपनयति । पतैरेव चौषधैरशुक्षणपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् । पतैरेव च शृतशीतं
सलिलमवगाहपरिषेकार्थं प्रयुज्ञीत ॥ २५८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

Now (I) shall describe the candanādya oil (prepared from candana etc.)

Candana, bhadraśrī, kālānusārya, kālīyaka, padmā, padmaka, uśira, sārivā, madhuka, prapauṇḍarīka, nāgakeśara, udīcya, vanya, padma, utpalā, nalina, kumuda, saugandhika, puṇḍarīka, śatapatra, bisa, mṛṇāla, śālūka, śaivāla, kaśeruka, anantā, kuśa, kāśa, ikṣu, darbha, śāra, nala, śāli (roots of these seven drugs), jambū, vetasa, vānīra, gundra, kakubha, asana, aśwakarṇa, syandana, vātāpotha, śāla, tāla, dhava, tiniśa, khadira, kadara, kadamba, kāśamarya (fruit), sarja, plakṣa, vaṭa, kapitana, udambara, aśwattha, nyagrodha, dhātakī, dūrvā, itkaṭa, śringāṭaka, mañjiṣṭhā, jyotiṣmati, puṣkarabija, krauncādana, badarī, kovidāra, kadali, samvartaka, ariṣṭa, śataparvā, śitakumbhikā, śatāvarī, śīparṇī, śrāvaṇī, mahāśrāvaṇī, rohiṇī, śitapākī, odanapākī, kālā, balā, payasyā, vidārī, jīvaka, ṛṣabhaka, medā, mahāmedā, madhurasā, ṛṣyaproktā, ṛṇāśūnya, mocarasa, āṭarūṣka, bakula, kuṭaja, paṭola, nimba, śālmali, nārikela, kharjūra, mṛdwikā, priyāla, priyaṅgu, dhanwana, ātmaguptā and other śitaviryā drugs which are available should be boiled and made into decoction. Oil half the quantity of the decoction should be cooked with the above decoction along with double the quantity of milk and the paste of the same drugs. By massage, this oil alleviates the hot fever quickly. These very drugs pounded coarsely and well-cooked should be applied as anointment. With the same drugs, boiled and cooled water should be used for bath and sprinkling. [258]

(Thus the candanādya taila).

मध्वारनालक्षीरदधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च सद्यो दाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वात् ॥ २५९ ॥

Sprinkling and bath with honey, sour gruel,milk, curd, ghee and water alleviate the hot fever quickly due to being cold in touch. [259]

भवन्ति चात्र—

पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पलदलेषु च । कदलीनां च पत्रेषु क्षीमेषु विमलेषु च ॥ २६० ॥

चन्दनोदकशीतेषु शीते धारागृहेऽपि वा । हिमाम्बुसिक्ते सदने दाहार्तः संविशेत् सुखम् ॥ २६१ ॥

हेमशङ्खप्रधालानां मणीनां मौक्किकस्य च चन्दनोदकशीतानां संस्पर्शानुरसान् स्पृशेत् ॥ २६२ ॥

स्नाग्मनीलोत्पलैः पद्मैर्यजनैविवधैरपि । शीतवातावहैर्यज्ज्येष्वन्दनोदकवर्षिभिः ॥ २६३ ॥
 नद्यस्तडागाः पश्चिन्यो ह्रदाश्च विमलोदकाः । अवगाहे हिता दाहतृष्णाग्लनिजवरापद्माः ॥ २६४ ॥
 प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्वन्दनोक्षिताः । सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ २६५ ॥
 शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च । वायवश्वन्द्रपादाश्च शीता दाहजवरापद्माः ॥ २६६ ॥

One suffering from burning sensation should lie down comfortably on the bed covered with the cold leaves of puṣkara, lotus and water lily, banana and clean silk cloth cooled with sandal water or in water-cooled chamber or a room sprinkled with cold water. He should also have the pleasant contact of gold, conch, coral, jewels and pearls cooled with sandal water. He should be fanned with garlands, flowers, blue water lily or lotus and other various fans carrying cool air and showering sandal water. Rivers, tanks, lotus leaves and clean ponds which pacify burning sensation, thirst, malaise and fever should be used for bath. Such persons should be entertained with passionate movements by charming and favourite women pasted with sandal and wearing jewels and pearls. Cold food and drinks, gardens, breeze and moon-rays pacify the fever with burning sensation. [260-266]

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुपक्रमानुपदेश्यामः-अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेयध्यामक-
 हरेणुकास्थैरेयकक्षेमकैलावराङ्गदलपुरतमालपत्र भूतीकरोहिषसरलशः लक्कीदेवदार्वग्निमन्थविल्वस्योनाक-
 काश्मर्यपाटलापुनर्नवावृश्चीरकण्टकारीबृहतीशालपर्णीपृश्चिपर्णीमाषपर्णीमुद्गपर्णीगोक्षुरकैरण्डशोभाज्ञनक-
 वहणर्कचिरविल्वतिल्वकशटीपुष्करमूलगण्डीगोरुवृकपत्तूराक्षीवाश्मन्तकशिश्रुतलुङ्गपीलुकमूलकपर्णीति-
 लपर्णीपीलुपर्णीमेषशृङ्गीदिन्नादन्तश्चारवतकमल्लातकास्फोतकाण्डीरात्मजैकैषीकाकरञ्जधान्यकाजमोदपृ-
 ध्वीकासुमुखसुरसकुठेरककालमालकपर्णासक्षवकफणिजशकभूस्तुणशृङ्गवेरपिण्डीसर्वपाइवगन्धारासनारु-
 हारोहावचावलागुड्चीशतपुष्णाशीतवलीनाकुलीगन्धनाकुलीश्वेताज्येतिष्मनीचित्रकार्यण्डाम्लचाङ्गेरी-
 तिलबदरकुलत्थमाषणामेवंविधानामन्येणां चोष्णवीर्याणां यथालभमौषधानां कषायं कारयेत् , तेन
 कषायेण तेषामेव च कलकेन सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डारनालकट्वरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं
 विपाचयेत् । तेन सुखोष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्यज्यात् , तथा शीतजवरः प्रशास्यति; एतैरेव
 चौपद्यैः शुद्धजपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेहं कारयेत् , एतैरेव च शृतं सुखोष्णं सलिलमवगाहनार्थं च प्रयुक्तीत
 शीतजवरप्रशास्यार्थम् ॥ २६७ ॥

इत्यगुर्वाच्यं तैलम् ।

Now (I) will mention the remedial measures like massage etc. for the patients of fever desiring heat. Aguru, kuṣṭha, tagara, patra, nalada, śaileya, dhyāmaka, hareṇuka, sthauṇeyaka, kṣemaka, elā, varāṅga, dala, pura, tamālapatra, bhūtīka, rohiṣa, sarala, śallakī, devadāru, agnimantha, bilwa, śyonāka, kāśmarya, pāṭalā, punarnavā, vṛścira, kaṇṭakārī, bṛhatī, śālaparṇī, pṛśniparṇī, māṣparṇī, mudgaparṇī, gokṣuraka, eranḍa, śobhāñjanaka, varuṇa, arka, cirabilwa, tilwaka, śaṭī, puṣkaramūla, gandīra, urubūka, pattūra, aksīva, aśmantaka, śigru, māṭuluṅga, piluka, mūlakaparṇī,

tilaparnī; pituparnī, meṣaśrīngī, himṣrā, dantaśaṭha, airāvataka, bhallātaka, kāṇḍīra, ātmaguptā, kākāṇḍā, ekaīśikā, karañja, dhānyaka, ajamodā, pṛthvikā, sumukha, surasa, kuṭheraka, kālamālaka, parṇāsa, kṣavaka, phaṇijjhaka, bhūṣṭṛṇa, śrīṅgabera, pippali, sarṣapa, aśwangadhā, rāsnā, ruhā, rohā, vacā, balā, atibalā, guḍuci, śatapuṣpā, śitavalli, nākulī, gandhanākulī, śvetā, jyotiṣmatī, citraka, adhyāṇḍā, amlacāṅgerī, tila, badara, kulattha, māṣa and other such uṣṇavīrya drugs, as available, should be made into decoction. With this decoction and the paste of the same drugs dissolved in surā (wine), sauvīraka, tuṣodaka (types of vinegar), maireya, medaka, dadhimāṇḍa, (curd scum), āranala and kaṭvara (types of sour gruel), oil in the quantity of 2.56 kg. should be cooked. With this lukewarm oil the patient of fever desiring heat should be massaged, thus the cold fever subsides. The same very drugs pounded finely and in lukewarm condition should be anointed on the body of the patient. Lukewarm water boiled with these drugs should be used for bath and sprinkling to pacify the cold fever. [267]

(Thus the agurvādyā taila).

भवन्ति चात्र—

त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदाध्याये निर्दिश्मितः । मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥२६८॥
सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् । शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाशागुरुजा घनाः ॥ २६९ ॥
चारुपचितगत्यश्च तरुण्यो यौवनोष्माण । आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥ २७० ॥
स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेषमहराणि च । शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात् ॥ २७१ ॥

The thirteen types of fomentation described in the concerned chapter (Sū. 14) should be applied by the physician according to dose and time to alleviate the cold fever. The same hut, the cot and the coverings along with dense incense of aguru pacify the cold fever. Young women with well-constituted body pacify the cold fever by their embracing due to the heat of the youthful age. Diaphoretic food and drinks and those which alleviate vāta and kapha overcome cold fever if applied considering the comparative strength of the above two dosas in combination. [268–271]

वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे । लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तानुपाचरेत् ॥ २७२ ॥
विक्षिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्रत्वा रसं नृणाम् । ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः ॥ २७३ ॥
यथा प्रज्वलिता वहिः स्थाल्यामिन्धनवानपि । न पचत्योदनं सम्यग्निलग्नेतिं वहिः ॥ २७४ ॥
पक्षिस्थानात्था दोषैरूपमा क्षितो वहिनृणाम् । न पचत्यम्भवहृतं कृच्छ्रात् पचति वा लघु ॥ २७५ ॥
अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिकमो हितः । सताहेन हि पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ॥ २७६ ॥
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि । उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरञ्जन् गुरु विशेषतः ॥ २७७ ॥
मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्लिष्टयति वा नरः । पतस्मात्कारणाद्विद्वान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरे ॥ २७८ ॥

नाति गुर्वति वा निर्गं भोजयेत् सहसा नरम् । ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ॥२७९॥
 कुर्यान्निरनुवन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् । पाययित्वा कषायं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ २८० ॥
 जीर्णज्वरदर्दं कुर्यात् सर्वशश्चाप्युपक्रमम् । श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णः कफाधिकः ॥२८१॥
 परिपाकं न सप्ताहेनापि याति मृदूष्मणाम् । तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाल्पाशनादिना ॥ २८२ ॥
 आदशाहस्रुपक्रम्य कषायादैरुपाचरेत् ।

Lightening is not indicated in the fever caused by vāta, exertion, injury and the chronic one. These cases should be managed with pacificatory measures. As the doṣas, having thrown out the gastric fire and circulating along the rasa produce fever, the power of digestion diminishes. As even the inflamed fire inspite of fuel does not cook the rice well in cooking vessel because of being diverted outside due to wind, the digestive fire thrown out of its normal location by doṣas in the patient of fever can not digest the food taken or digests light food with difficulty. Keeping this in view, the management with lightening etc. has been prescribed. Doṣas entered into the seven dhātus get digested in the period of a week that is why the fever is said as mature on the eighth day. The patient having diminished agni and aggravated doṣas is left suddenly by the vital breath or suffers for long if he takes food particularly some heavy one. Because of this reason the wise physician should not prescribe diet in large quantity or excessively heavy or fatty from the start of the fever even in vātika fever. In vātika fever, if there is no association of any other doṣa, massage etc. should be applied ignoring the usual procedure. Thereafter he should be given medicinal extract and then diet with meat-soup. Other measures efficacious in chronic fever should also be adopted. In patients who are constitutionally predominant in kapha and deficient in vāta if fever comes with abundant kapha and low fever it does not mature even in a week due to mild agni. Hence he should be managed with the said lightening, light diet etc. till ten days and thereafter with medicinal extracts. [272-282]

सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥ २८३ ॥
 लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।

Fevers which are associated with āma, or are caused by kapha or kapha-pitta should be subjected to lightening measures as described in the concerned chapter (Sū. 22). [283]

वर्गनैश्च विरेकैश्च बस्तिभिश्च यथाक्रमम् ॥ २८४ ॥
 ज्वरानुपचरेद्वीमान् कफपित्तानिलोद्धवान् ।

Fevers caused by kapha, pitta, and vāta should be treated with emesis, purgation and enema respectively. [284]

संसृष्टन् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तरतमेः समेः ॥ २८५ ॥
ज्वरान् दोषकमापेक्षी यथोक्तैरौपयैर्जयेत् । वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रुतम्य वा ॥ २८६ ॥
कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ।

In cases of fever caused by dual or aggregated dosas one should prescribe proper drugs considering their comparative predominance or equality. The sannipātaja fever should be treated by increasing the diminished dosas, decreasing the aggravated ones and keeping the condition of the location of kapha (āmāśaya) in view. [285-286]

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ २८७ ॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते । रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्यानैश्च तं जयेत् ॥ २८८ ॥
प्रदेहैः कफपित्तघ्नीवनैः कवलप्रहैः ।

In the end of the aggregated fever, severe swelling occurs at the root of the ears from which one rarely survives. It should be treated with prompt blood-letting, intake of ghee, anointings, snuffings, and gargles which alleviate kapha and pitta. [287-288]

शीतोष्णमिग्धरुक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ २८९ ॥
शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।

Fever which does not subside by treatment with cold, hot, unctuous, non-unctuous etc. and has entered into śākhā (rakta etc.) is treated with blood-letting. [289]

विसर्पेणाभिघातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥ २९० ॥
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।

Fever arisen due to erysipelas, injury and eruptions, is treated first with the intake of ghee if it is not predominant in kapha and pitta. [290]

दौर्बल्यादेहधातूनां ज्वरो जीणोऽनुवर्तते ॥ २९१ ॥
बल्यैः संवृद्धैस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ।

Chronic fever continues because of the debility of bodily dhātus, hence it should be managed with the diet promoting strength and body-bulk. [291]

कर्म साधारणं जह्नात्तुतीयकचतुर्थकौ ॥ २९२ ॥
आगन्तुरनुवन्धो हि प्रायशो विपमज्वरे । वातप्रधानं सर्पिभिर्बस्तिभिः सानुवासनैः ॥ २९३ ॥
मिग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् । विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ २९४ ॥
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् । वमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ॥ २९५ ॥
कषायोषणं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।

The usual procedure should be left in tertian and quartan fever because there is often extrinsic factor associated with the intermittent fever. Viṣamajwara

which is predominant in vāta should be treated with ghee, enema—nonunctuous and unctuous—and fatty and hot food and drinks. That predominant in pitta should be treated with purgation, milk, medicated ghee, bitter and cold drugs. Viṣama jwara predominant in kapha should be treated with emesis, digestives, rough diet, lightening measures, astringent and hot drugs. [292-295]

योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशानाः ॥ २९६ ॥

प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते । सुरा समण्डा पानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधः ॥ २९७ ॥
 नित्तिरिश्च मयूरश्च प्रयोज्या विषमज्वरे । पिवेद्वा पट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥ २९८ ॥
 त्रिफलायाः कपार्यं वा गुडूच्या रसमेव वा । नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ २९९ ॥
 पिवेज्ज्वरागमे युक्त्या खेहस्वेदोपपादितः । सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः ॥ ३०० ॥
 उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् । साक्षं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याज्ज्वरागमे ॥ ३०१ ॥
 आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे । पयसा वृषदंशस्य शकुद्रा तद्वः पिवेत् ॥ ३०२ ॥
 वृषस्य दधिमण्डनं सुरया वा ससैन्धवम् । पिष्पल्याख्यफलायाश्च दधस्तकस्य सर्पिषः ॥ ३०३ ॥
 पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे । रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ ३०४ ॥
 मेद्यानामुष्णवीर्याणामामिषाणां च भक्षणम् । हिङ्गुतुल्या तु वैयाघ्री वसा नस्यं ससैन्धवा ॥ ३०५ ॥
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा । सैन्धवं पिष्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिला ॥ ३०६ ॥
 नेत्राञ्जनं तैलपिण्ठं शस्यते विषमज्वरे । पलङ्गुषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ ३०७ ॥
 सर्पिषाः सयवाः सर्पिधूपनं ज्वरनाशनम् । ये धूमा धूपनं यच्च नावनं चाञ्जनं च यत् ॥ ३०८ ॥
 मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विषमज्वरे । मणीनामोषधीनां च मङ्गल्यानां विषस्य च ॥ ३०९ ॥

धारणादगदानां च सेवनान्न भवेज्ज्वरः ।

Now (I) shall mention the formulations which alleviate the intermittent fever. They should be administered by the wise physician after considering doṣa etc.

Concentrated wine for drink, cock, partridge and peacock in diet should be used in intermittent fever. The patient should take ṣatpala ghṛta or harītaki, or decoction of triphalā or juice of guḍūci, or decoction of nilini, ajagandhā, trivṛtā and kaṭurohiṇī, at the advent of fever, after unction and fomentation or he should take the large dose of ghee and then vomit it, or after taking plenty of meal he should vomit, or after a good meal he should take plenty of wine and then go to bed. In intermittent fever, one should prescribe non-unctuous or sustaining enemas or the patient should take cat's faeces along with milk on the same day, or the bull's faeces added with rocksalt along with curd-scum or wine. The use of pippali, triphalā, curd, buttermilk, pañcagavya ghṛta and milk is commended in intermittent fever.

The fever is prevented by wearing gems, auspicious herbs and poison and also by intake of anti-poison drugs. [296-309]

सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥ ३१० ॥

पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् । विष्णुं सहस्रमूर्धीनं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३११ ॥

स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति । ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ॥ ३१२ ॥

गङ्गां मरुदण्डांश्चेष्टया पूजयञ्जयति ज्वरान् । भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरुणां पूजनेन च ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च । जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥ ३१४ ॥

ज्वरादिमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च । ज्वरे रसस्थे वमनमुपवासं च कारयेत् ॥ ३१५ ॥

सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च । विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम् ॥ ३१६ ॥

अस्थिमञ्जगते देया निरुद्धाः सानुवासनाः ।

One, worshipping devotedly Lord Śiva along with Pārvatī, congregation of mothers and attendants, is relieved quickly of intermittent fever. One is freed from all types of fever by eulogising Viṣṇu thousand-headed, master of mobile and immobile and omnipresent with thousand names. One overcomes fever by worshipping with sacrifices Brahmā, Aświns, Indra, Agni, Himālaya, Gaṅgā and congregation of Maruts. One is relieved of fever by devotion to parents, respect to teachers, celibacy, penance, truthfulness, observance of rules, repetition of mantra, offering of oblation, hearing of Vedas and visiting saintly persons.

In fever located in rasa one should prescribe emesis and fasting; in that located in rakta blood-letting and anointings along with pacificatory measures; purgation with fasting is wholesome in fever located in māṃsa and medas. In that located in asthi and majjā, non-unctuous and unctuous enema should be administered. [310–316]

शापाभिचाराद्भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ॥ ३१७ ॥

दैवव्यपाथ्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते । अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥ ३१८ ॥

रक्तावसेकैर्मर्यैश्च सात्म्यैर्मांसरसौदनैः । सानाहो मद्यसात्म्यानां मदिरारसभोजनैः ॥ ३१९ ॥

क्षतानां व्रणितानां च क्षतवणचिकित्सया । आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनैन च ॥ ३२० ॥

हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः । काम्यैररथैर्मनोऽशैश्च पित्तघैश्चाप्युपकमैः ॥ ३२१ ॥

सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः । कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥ ३२२ ॥

याति ताम्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ।

Fever caused by cursing, exorcism, contact of evil spirits is treated with divine therapy.

Fever caused by injury is cured by intake and massage of ghee, blood-letting, suitable wines and food consisting of meat-soup and rice. Fever with hardness of bowels in those addicted to wines should be treated with wines and food with meat soup.

Fever caused by wounds and ulcers get controlled by the treatment of the above causes.

Fevers caused by passion, grief and fear are pacified by soothing talks, meeting with the beloved, alleviation of vāyu and inducing exhilaration.

Fever caused by anger is subsided by liked and favourite objects, measures alleviating pitta and soothing words.

Passion overcomes the fever caused by anger and vice versa. Both alleviate the fever caused by fear and grief. [317-322]

ज्वरस्य वेगं कालं च चिन्तयज्ज्वर्यते तु यः ॥ ३२३ ॥
तस्येष्टु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ।

One who gets fever by thinking over its rising time, should be detracted with favourite and surprising objects. [323]

ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कृजन् वमति चेष्टते ।

श्वसन्विवर्णः स्विनाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥ ३२४ ॥

प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि । विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सकोध इव वीक्ष्यते ॥ ३२५ ॥

सदोषशब्दं च शकुद्रवं स्ववति वेगवत् । लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोक्षे विचक्षणः ॥ ३२६ ॥

वहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनयो ज्वरः । सत्कियादोषपत्त्या चेद्विमुञ्चति सुदारुणम् ॥ ३२७ ॥

कृत्वा दोषवशाद्वेगं क्रमादुपरमन्ति ये । तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥ ३२८ ॥

During remission of fever, the patient groans, vomits, moves, respires, becomes pale, has perspired organ, trembles, faints frequently, has delirium, whole body being hot or cold, becomes unconscious and as if filled with anger during rise of fever, passes faeces with impurity and sound, liquid and with force. These should be taken as signs of the remission of fever.

In case the patient has profuse morbidity and the fever is acute and high, the remission occurs by crisis due to proper management and maturation of doṣas. On the other hand, if the fever is chronic, the fever having risen due to (aggravation of) doṣa gradually comes down. This is remission by lysis. [324-328]

विगतकृमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् । युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥ ३२९ ॥

The patient should be taken as free from fever when exhaustion and pyrexia are gone, there is no distress, senses are clear and the psyche has revived normalcy. [329]

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरुणि च । असात्मयान्यन्नपानानि विरुद्धानि च वर्जयेत् ॥ ३३० ॥

व्यवायमतिचेष्टाश्च खानमत्यशनानि च । तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥ ३३१ ॥

व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चक्षुमणानि च । ज्वरमुक्तो न सेवेत यावत्त्र बलवान् भवेत् ॥ ३३२ ॥

The patient during fever or convalescence should avoid burning, heavy, unsuitable and antagonistic food and drinks. He should also abstain from sexual

intercourse, over-work, bath and over-eating. Thus fever subsides and therafter does not relapse. During convalescence one should not take exercise, sexual intercourse, bath and walking till he regains strength. [330-332]

असंजातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते । वर्ज्यमेतन्नरस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥३३३॥
 दुर्दृष्टेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्तते । स्वल्पेनाध्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥३३४॥
 चिरकालपरिक्रियं दुर्बलं हीनतेजसम् । अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥३३५॥
 अथवाऽपि परीपाकं धातुञ्चेव क्रमान्मलाः । यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाऽध्यपकुर्वते ॥३३६॥
 दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नावकामताम् । कण्ठस्त्कोटिपिंडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥३३७॥
 एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः । अनिर्धारेन दोषाणामत्पैरप्यहितैर्नुणाम् ॥३३८॥
 निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथावलम् । यथाप्राणं हरेदोषं प्रयोगैर्वा शामं नयेत् ॥३३९॥
 मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना वस्तयो हिताः । हिताश्च लघवो यूपा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥३४०॥
 अभ्यङ्गोद्धर्तनम्भानधूपनान्यञ्जनानि च । हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिक्तघृतानि च ॥३४१॥
 गुर्वभिष्यन्द्यसात्म्यानां भोजनात् पुनरागते । लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥३४२॥
 किराततिक्तकं तिक्ता मुस्तं पर्षटकोऽमृता । ग्रन्ति पीतानि चाख्यासात् पुनरावर्तकं ज्वरम् ॥३४३॥

If one takes these avoidable food and activities during convalescence before regaining normal strength, the fever relapses. It also relapses even with slight mismanagement in cases where temperature comes down though the doshas are not eliminated properly. That relapsed fever kills the patient suffering since long, debilitated and with poor agni in a short time. Some times doshas get matured in successive dhatus, thus they do not produce fever but cause harm to the body. They produce anxious expression, swelling, malaise, paleness, anorexia, itching, rashes, pimples and mildness of appetite. Similarly, other treated disorders too relapse on a slight unwholesome activity if doshas are not eliminated properly. Hence even after the fever subsides, doshas should be eliminated or pacified according to condition, strength and vitality (of the patient). In such cases, evacuation with mild measures, sustaining enemas, light vegetable soup and meat-soups of the wild animals are wholesome.

Massage, anointing, bath, incense, collyrium, bitter ghee are prescribed in relapsed fever. If the fever relapses due to heavy, channel-blocking and unsuitable diet, management with lightening and hot therapy as mentioned above may be done.

Kirātatiktaka, kuṭaki, musta, parpaṭaka and guḍuci—decoction of these drugs together, if taken regularly, destroys the relapsing fever. [333-343]

तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः । ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात्तत्त्वचिकित्सितम् ॥३४४॥

The wise physician, considering the management of fever, should treat the case according to condition. [344]

रोगराद् सर्वभूतानामन्तकुदारुणो ज्वरः । तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेन प्रशासे भिषक् ॥ ३४५ ॥
यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सतम् । आवेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितकाम्यया ॥ ३४६ ॥

Fever is the king of all diseases, destroyer of all creatures and severe, hence a physician should be particularly cautious in treating it.

Now the summing up verse—

Thus Ātreya has said to Agniveśa the treatment of fever according to question and in order for well-being of the creatures. [345-346]

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने ज्वरचिकित्सितं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

Thus ends the third chapter on treatment of fever in Cikitsitsthāna
in the treatise composed by Agniveśa and
redacted by Caraka. (3)

चतुर्थोऽध्यायः

CHAPTER IV

अथातो रक्तपित्तचिकित्सा व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

Now (I) shall expound the chapter on raktapitta (internal haemorrhage). [1]

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

As propounded by Lord Ātreya. [2]

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् । श्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥

भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः । वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्दसि तदगुरो ॥ ४ ॥

Agniveśa bowed to Punarvasu, devoid of confusion, having fire-like brilliance and self-control while he was making stroll in the pañcagaṅgā region and said, O Lord ! the etiology along with symptoms of internal haemorrhage has already been said, now you may tell me the further points, O my teacher ! [3-4]

गुरुरुवाच—

महागदं महावेगमग्निवच्छीघ्रकारि च । हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ५ ॥
तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटूनि लवणानि च । घर्मश्वान्नविदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ६ ॥

The teacher said—

The physician knowing causes and symptoms should manage promptly the case of internal haemorrhage which is a great disease, greatly forceful and quick-

acting like fire. The etiology of the same has already been said earlier such as intake of hot, sharp, sour, pungent and salty substances in excess, exposure to the sun and gastric hyperacidity. [5-6]

तैहंतुभिः समुक्तिष्ठ पित्तं रक्तं प्रपद्यते । तयोनित्वात् प्रपद्नं च वर्धते तत् प्रदूषयत् ॥ ७ ॥
तस्योष्मणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिद्ध्यते । स्थियतस्तेन संवृद्धि भूयस्तदधिगच्छति ॥ ८ ॥

Pitta aggravated by these causes reaches rakta and because of similarity in constitution develops further at the same time affecting it (rakta). Due to heat of pitta the fluid portion from all the fomented dhātus oozes out which again leads to aggravation of pitta. [7-8]

संयोगददूषणात्तु सामान्याद्वन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनोधिभिः ॥ ९ ॥

Pitta itself is called as raktapitta because of conjunction with and affecting the rakta dhatu and also similarity in its smell and colour. [9]

मुहानं च यक्षैव तदधिष्ठाय वर्तते । स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ १० ॥

The pitta (raktapitta) stays located in spleen and liver because in persons the blood vessels originate from them. [10]

सान्द्रं नपाण्डु सखेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् । श्यावारुणं सफेनं च ततु रुक्षं च वातिकम् ॥ ११ ॥

रक्तपित्तं कपयार्थं कुण्डं गोमूत्रसन्निभम् । मेचकागारधूमाभमज्जनामं च पैत्तिकम् ॥ १२ ॥

संसृष्टिलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सञ्चिपातिकम् ।

Viscous, pale, unctuous and slimy (blood coming out) indicates association of kapha while blackish, reddish, frothy, thin and rough indicates vatika raktapitta. That having ochre-like, black, cow-urine-like, shining black, smoky and collyrium-like colour indicates paittika one. Due to combination of two dosas the symptoms of the concerned ones are combined. Raktapitta caused by sañnipāta has symptoms of all the three dosas. [11-12]

एकदोषातुं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ १३ ॥

यत्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाश्वेतिवेगवत् । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्वतथ यत् ॥ १४ ॥

Raktapitta associated with one dosa is curable; that with two dosas is maintainable while that caused by three dosas is incurable. It is also incurable if it is severely forceful and invading the person who has poor digestion, is emaciated due to diseases, old and under-nourished. [13-14]

गतिरुद्धर्मधश्वैव रक्तपित्तस्य दर्शिता । ऊर्ध्वा सतविघद्रारा द्विद्रारा त्वधरा गतिः ॥ १५ ॥

सप्त छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः, साध्यमूर्धर्वगम् । याप्यं त्वधोगं, मार्गीं तु द्रावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १६ ॥

यदा तु सर्वच्छिद्रेभ्यो रोमकृपेभ्य एव च । वर्तते तामसङ्घर्षयों गतिं तस्यादुरान्तिकीम् ॥ १७ ॥

यच्चोभयाभ्यां मार्गीभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते । तु व्यं कुणपगन्धेन रक्तं वृष्णमतीव च ॥ १८ ॥

संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् । यच्चाष्टुपद्रवैः सर्वेयथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥ १९ ॥
हारिद्रनीलहरिततामैर्वर्णंरुपद्रुतम् । क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिद्ध्यति ॥ २० ॥
यदिद्वदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकृष्यति । मार्गान्मार्गं चरेयद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ २१ ॥

Movement of rakta-pitta is directed upwards and downwards, the former through seven orifices and the latter through two orifices. There are seven orifices in head and two below. That coming from upper passages is curable, the one coming downwards is maintainable and that which comes both ways is incurable. When it flows out from all the orifices including the hair follicles it is known as with innumerable movements which is fatal.

Rakta-pitta passing out excessively through both the passages, having corpse-like smell, exceedingly red or black, associated with kapha and vāta, adhering in throat, having all the complications mentioned earlier, possessing deep yellow, blue, green or coppery colour and in emaciated and coughing patient is incurable.

That rakta-pitta is maintainable which is associated with two doṣas, which aggravates again and again after subsiding and shifts from one passage to another. [15-21]

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् । रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ २२ ॥

Rakta-pitta which has only one passage, is in the strong person, not very forceful, recently arisen, in favourable season and without complication is curable. [22]

स्निग्धोषणमुष्णारुक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम् । अधोगस्योत्तरं प्रायः, पूर्वं स्यादूर्ध्वंगस्य तु ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वंगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् । द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवध्यते ॥ २४ ॥

Raktapitta is caused by unctuous-hot and rough-hot. The former often gives rise to the upward and the latter to the downward one. The upward rakta-pitta is associated with kapha, the downward one with vāta and that from both the passages is associated with both kapha and vāta. [23-24]

अश्वीणवलमांसस्य रक्तपित्तं यदभ्रतः । तदोषदुष्मुक्तिक्षेपं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥ २५ ॥

गलग्रहं पूर्तिनस्यं मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् । गुलमं प्रीहानमानाहं क्रिलासं कुच्छमूत्रताम् ॥ २६ ॥

कुष्टान्यशांसिं वीसर्पे वर्णनाशं भगन्दरम् । वुद्धीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात् स्तम्भितमादितः ॥ २७ ॥

तस्मादुपेक्ष्यं वलिनो वलदोषविचारिणा । रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

Internal haemorrhage having much impurity and excited and in a person who is not emaciated and weak and takes normal food should not be checked in the very beginning. If checked at the very start, it produces choking of throat, foetid smell from the nose, fainting, anorexia, fever, gulma, spleen enlargement, hardness of bowels, leucoderma, dysuria, leprosy, piles, erysipelas, loss of complexion, fistula-in-ano, obstruction to intellect and senses. Hence one desiring success should

ignore, at first, the internal haemorrhage started in a strong patient conidering the strength and condition of morbity. [25-28]

प्रायेण हि समुत्क्षिप्तमामदोपाच्छरीरिणाम् । वृद्धिं प्रयाति पित्तासुकस्मात्तलङ्घयमादितः ॥ २९ ॥
मार्गौ दोपानुवन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च । लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

Mostly the raktapitta excited by āmadosa of the person aggravates, hence he should be managed with lightening measures. The physician should apply in the beginning of raktapitta, lightening or saturating measure according to passage, association of dosa and etiology. [29-30]

हीवेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् । केवलं शृतशीतं वा द्वात्तोयं पिपासये ॥ ३१ ॥
ऊर्ध्वं तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते । कालसात्म्यानुवन्धज्ञो दद्यात् प्रकृतिकलपवित् ॥ ३२ ॥
जलं खर्जुरमृद्वीकामयूकैः सपरुपकैः । शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणायैं सशर्करम् ॥ ३३ ॥
तर्पणं सघृतशीद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् । ऊर्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यापोहति ॥ ३४ ॥
मन्दाम्बेरम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कलपयेत् । दाडिममलकैर्विद्वान्मलार्थं चानुदापयेत् ॥ ३५ ॥
शालिषष्ठिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः । श्यामाकश्च प्रियङ्गुथं भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥ ३६ ॥
मुद्रा मस्तुराश्वणकाः समकुण्ठाकीफलाः । प्रशस्ताः सूपयूपायैं कलिपता रक्तपित्तनाम् ॥ ३७ ॥
पटोलनिम्बवेत्राग्रपुष्कवेतसपद्मवाः । किराततिकं शाकं गण्डीरः सकठिलकः ॥ ३८ ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शालमलेः । अन्नपानविधौ शाकं यज्ञान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३९ ॥
शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तनाम् । स्विनं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥ ४० ॥
पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताश्वतकान् । शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान्कालपुच्छकान् ॥ ४१ ॥
रक्तपित्ते हितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् । ईपदम्लानन्मलान् वा शृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ ४२ ॥
कफानुगे यूषशाकं दद्याद्रातानुगे रसम् । रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥
पश्चोत्पलानां किञ्जलकः पृथिवीर्णी प्रियङ्गुकाः । जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तनाम् ॥ ४४ ॥
चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तद्वत् सनागरे । किराततिककोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४५ ॥
धातकीघन्यवासाम्बुद्विल्वानां वा रसे शृता । मसूरपृथिवीपर्ण्यर्वा स्थिरामुद्दरसेऽथ वा ॥ ४६ ॥
रसे हरेणुकानां वा सघृते सवलारसे । सिद्धा पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ॥ ४७ ॥
इत्युक्ता रक्तपित्तध्न्यः शीताः समधुरशर्कराः । यवाग्वः कल्पना चैषा कार्या मांसरसेऽवपि ॥ ४८ ॥

The patient who feels thirsty should be given water boiled with hribera, candana, usīra, musta and prapaṭaka or only cooled boiled water. One having knowledge of constitution and prepartion should prescribe saturating drink in upward raktapitta and liquid gruel in the downward one considering time, suitability and association of dosas. For saturation, water boiled with kharjūra, mṛḍwīka (fruits), madhūka (dry flowers) and paruṣaka (fruit) and cooled along with sugar.

Powder of parched paddy mixed with ghee and honey makes a good saturating preparation which, if taken timely, alleviates the upward raktapitta. The saturating

preparation may be soured with pomegranates and āmalaka fruits in persons having poor digestion and suited to sour things.

The patients of rakta-pitta should take meal consisting of the cereals of śāli, ṣaṣṭika, nīvāra, koradūṣa, praśāntikā, śyāmāka and priyaṅgu. For them gram, lentils, green grams, makuṣṭha and ādhakī are commended for the pulse-soup. The vegetables useful in rakta-pitta are paṭola, nimba, tip of vetrā, tender leaves of plakṣa and vētasa, kirātatikta, gaṇḍīra and kaṭhillaka. The flowers of kovidāra, kāśmarya and śālmali are also used as vegetable in diet and also similar substances which alleviate rakta-pitta. These vegetables should be prepared by boiling or frying with ghee or like soup and given to the vegetarian patients as vegetable. Dove, pigeon, common quail, raktākṣa (crane), vartaka (a quail), grey partridge, eṇa, hariṇa and kāla-pucchaka (types of dear) are wholesome in rakta-pitta. Their soups are used soured or unsoured, fried with ghee and added with sugar. In (rakta-pitta) associated with kapha vegetable soup and in that with vāta meat-soup is prescribed. Now for rakta-pitta, preparations of gruel will be described.

The stamens of lotus and water lily, pṛśniparṇī and priyaṅgu grains should be boiled in water. In the same decoction liquid gruel be prepared for the patients of rakta-pitta. Gruel may also be prepared in the decoction of (1) candana, uśira, lodhra, and musta, (2) Kirātatiktaka, uśira and musta, (3) dhātaki, dhanavayāsa, hūivera and bilwa, (4) masūra and pṛśniparṇī or śālparyā and mudga, (5) hareṇuka mixed with ghee, (6) balā, (7) the meat-soup of dove etc. These are the gruels useful in rakta-pitta and should be taken cooled and added with honey and sugar. Such preparation may also be made in meat-soups. [36-48]

शशः सवास्तुकः शस्तो विवन्ये रक्पित्तिनाम् । वातोल्वणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बरसे शृतः ॥४९॥

मयूरः मृशनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः । रसे विल्वोत्पलादीनां वर्तककरौ हितौ ॥ ५० ॥

तृष्ण्यते तिक्कं: सिञ्चं तृष्णाम् वा फलोदकम् । सिञ्चं विदारिगन्धाद्यैरथवा शृतशीतलम् ॥ ५१ ॥

In the patient of rakta-pitta if there be constipation due to aggravated vāta, the following preparations are useful : (1) rabbit cooked with vāstuka, (2) partridge cooked in decoction of udumbara, (3) peacock cooked in decoction of plakṣa, (4) cock cooked in decoction of nyagrodha, (5) vartaka and krakara cooked in decoction of bilwa, utpala etc. In the condition of thirst water boiled with bitter or thirst-alleviating fruit-juice, or water boiled with the drugs of the vidārigandhādi group or simply water boiled and cooled is prescribed. [49-51]

ज्ञात्वा दोपावनुवन्नौ वलमाहारमेव च । जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ॥ ५२ ॥

Water should be given to the thirsty patient upto full satisfaction or in small quantity considering the associated doṣas, strength as well as diet (of the patient). [52]

निदानं रक्तपित्तस्य यत्किंचित् संप्रकाशितम् । जीवितारोग्यकामैस्तत्र सेव्यं रक्तपित्तभिः ॥ ५३ ॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तनुत् ।

Whatever etiological factors of rakta-pitta are mentioned should not be used by those patients if they want to survive and to be free from the disease. Thus the diet alleviating rakta-pitta has been described in order. [53]

वक्ष्यते वहुदोपाणां कार्यं वलवतां च यत् ॥ ५४ ॥

अशीणवलमांसस्य यस्य संतर्पणेत्थितम् । वहुदोपं वलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५५ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्धरेन्निरुपद्रवम् । विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५६ ॥
त्रिवृतामभयां प्राक्षः फलान्यारग्वधस्य वा । त्रायमाणां गवाक्षया वा मूलमामलकानि वा ॥ ५७ ॥
विरेचनं प्रयुज्ञीत प्रभूतमधुशर्करम् । रसः प्रशस्यते तेयां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५८ ॥
वमनं मदनेनिमिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः । सशर्करं वा सलिलमिक्षुणां रस एव वा ॥ ५९ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु । अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ६० ॥
उर्ध्वं शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमो हितः । अधोगते यवाग्वादिनं चेत्स्यान्मारुतो वली ॥ ६१ ॥

Now the management of strong patients having plenty of dosas will be explained further.

Rakta-pitta arisen due to over-saturation in a strong patient who has no emaciation and debility but the disorder is enormous should be treated with evacuative therapy by purgation in upward type and emesis in downward one—in proper time if the patient is fit for such therapy and the disease has no complication.

Purgation should be administered with (the decoction) of *trivṛtā*, *harītaki*, fruit of *āragvadha*, *trāyamāṇā*, *indrāyaṇa* (roots) or *āmalaka* (fruits) mixed with plenty of honey and sugar. Their decoction is efficacious particularly in rakta-pitta.

In the downward rakta-pitta *madanaphala* mixed with 1. *mantha* (churned beverage) also having honey and sugar, or 2. water added with sugar or 3. sugarcane juice, or *indravaya*, *musta*, *madana*, *madhuka* and honey—all mixed together make an excellent emetic.

After evacuation in the case of upward type the dietitic regimen starts with saturating drink while in that of downward type it starts with gruel provided *vāyu* is not dominant. [54-61]

वलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकर्शितम् । ज्वलनादित्यसंतसमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६२ ॥
गर्भिणीं स्थिविरं वालं रुक्षालपत्रमिताशिनम् । अवम्यमविरेच्यं वा यं पद्येद्रक्तपित्तनम् ॥ ६३ ॥
शोपेण सानुवन्धं वा तस्य संशमनी किया । शस्यते रक्तपित्तस्य परं साऽथ प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥
अटरूपकमृद्रीकापव्याकाथः सशर्करः । मधुमिश्रः श्वासकासरक्तपित्तनिर्वह्निः ॥ ६५ ॥
अटरूपकनिर्यूहं प्रियड्गुं मृत्तिकाङ्गे । विनीय लोधः क्षौद्रं च रक्तपित्तहरं पिवेत् ॥ ६६ ॥

पद्मकं पद्मकिङ्गलं दूर्वा वास्तुकमुत्पलम् । नागयुष्यं च लोध्रं च तेनैव विधिना पिवेत् ॥ ६७ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकुद्रसे । यवासभृङ्गरजसोमूलं वा गोशकुद्रसे ॥ ६८ ॥
 विनीय रक्तपित्तग्रं पेयं स्यात्पण्डुलामधुना । मधुसर्पित्यां लिह्याद्वैश्वशकुद्रसम् ॥ ६९ ॥
 खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शालमलेः । पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ७० ॥
 शङ्खाटकानां लाजानां मुस्तखर्जूर्योरपि । लिह्याचूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ७१ ॥
 धन्वज्ञानामसुगिलह्यान्मधुना मुगपक्षिणाम् । सक्षेद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् परावतं शक्त् ॥ ७२ ॥

The patient of raktapitta who is not fit for emesis or purgation such as one debilitated, emaciated, reduced by grief, load-carrying or travelling on foot, exposed to heat of the fire or the sun, or emaciated by other diseases, pregnant, old, child, taking rough, little and measured diet or associated with phthisis should be treated with pacificatory treatment which is mentioned hereafter.

Decoction of vāsā, mṛdwikā and hāritaki added with sugar and honey alleviates dyspnoea, cough and internal haemorrhage.

Decoction of vāsā after mixing privatigu, earth, collyrium, lodhra and honey in the same should be taken in raktapitta.

In the same way, padmaka, lotus stamens, dūrvā, vāstuka, utpala, nāgakesara and lodhra should be taken.

Parpaunḍarika, madhuka and honey dissolved in the liquified horse's faeces or the roots of yavāsa or bhṛṅgarāja dissolved in liquified cowdung should be taken with rice water. This alleviates internal haemorrhage. Or the solution of cow-dung and horse-dung mixed with honey and ghee be taken.

The patient suffering from internal haemorrhage should take powder of the flowers of khadira, priyaṅgu, kovidāra and śālmali mixed with honey.

Powders of śṛngāṭaka, parched paddy, musta, kharjūra and lotus stamens should be taken with honey.

Blood of the wild animals and birds should be taken with honey.

If the blood is clotted, one should take excrement of pigeon with honey. [62-72]

उशीरकालीयकलोधपद्मकप्रियङ्गुकाकटफलशङ्खगैरिकाः ।
 पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यमागिः सशर्करास्तपण्डुलधावनाम्लुताः ॥ ७३ ॥
 रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
 किराततिकं कमुकं समुस्तं प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥ ७४ ॥
 हीवेरमूलानि पटोलपत्रं दुरालभा पर्षटकोऽमृणालम् ।
 धनञ्जयोदुम्वरवेतसत्वङ्ग्योधशलेयवासकत्वक् ॥ ७५ ॥
 तुगालतावेतसत्पण्डुलीयं ससारिवं मोचरसः समझा ।
 पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥ ७६ ॥

निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा कल्कीकृता वा मृदिताः श्रुता वा ।
पते समस्ता गणशः पृथग्वा रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ ७७ ॥

Uśira, kāliyaka, lodhra, padmaka, priyaṅgu, kaṭphala, conch and ochre-each taken separately with equal part of sandal along with sugar and dissolved in rice water alleviate quickly internal haemorrhage, fainting, thirst and burning sensation.

Kirātakta, kramuka, musta, prapaṇḍaṛika, kamala, utpala, hribera (root), paṭola (leaves), durālabhā, parpaṭaka, lotus stalk, bark of arjuna, udumbara, vetasa, nyagrodha, śāleya and yavāsaka; tugā, latā (dūrvā), nāgakeśara, taṇḍulīya, sārivā, mocarasa and lajjīlu—each separately mixed with sandal may be administered as above. They collectively as group or separately used in the form of cold infusion, juice, paste, hot infusion or decoction check the internal haemorrhage. [72-77]

मुद्राः सलज्जाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनैन ।
बलाजले पर्युषिताः कपाया रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥ ७८ ॥

Green gram, parched paddy, pippali, uśira, musta and candana are kept for the whole night in water boiled with balā. This pacifies even the aggravated internal haemorrhage. [78]

वैदूर्यमुक्तामणिगौरिकाणां मृच्छल्लहेमामलकोदकानाम् ।
मधूदकस्येभुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ७९ ॥
उशीरपञ्चोत्पलचन्दनानां पक्स्य लोषस्य च यः प्रसादः ।
सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥ ८० ॥
प्रियङ्काचन्दनलोभसरिचामधूकमुस्ताभयघातकीजलम् ।
समृत्प्रसादं सह पष्टिकाम्बुना सशर्करं रक्तनिर्वहणं परम् ॥ ८१ ॥

Internal haemorrhage gets alleviated by the use of water in contact with vaidūrya (cat's eye), pearl, gems, ochre, earth, conch, nāgakeśara and āmalaka; honey-water and sugar cane juice.

Clear water kept with uśira, lotus, water lily, sandal and cooked earthen clod (or brick) well-cooled and mixed with sugar and honey should be administered to check excessive bleeding.

Water kept with priyaṅgu, candana, lodhra, sārivā, madhūka, musta, uśira and dīḍatāki, or water kept with brick, or ṣaṣṭika rice water added with sugar is an excellent haemostatic. [79-81]

कपाययोगैर्विविद्यर्थोक्तैर्दीप्तेऽनले श्लेषणि निजिते च ।
यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिन्दः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥ ८२ ॥

द्वागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
 सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥ ८३ ॥
 द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा बलाशृतं गोशुरकैः शृतं वा ।
 सजीवकं सर्पभकं सर्पिं पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥ ८४ ॥

The internal haemorrhage which does not get pacified by the said various extracts after digestive fire being kindled and kapha being overcome, there may be association of vāyu which should be treated thereafter.

Goat milk is the excellent remedy for that. Cow milk boiled with 1. five times water along with sugar and honey or 2. the drugs of vidārigandhādi group or 3. drākṣā or 4. nāgaraka (musta) or 5. balā or 6. gokṣuraka or 7. jivaka and ṛsabhaka added with ghee and sugar. [82-84]

शतावरीगोशुरकैः शृतं वा शृतं पयो वाऽप्यथ पर्णिनीभिः ।
 रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु यन्मूत्रमार्गात् सख्जं प्रयाति ॥ ८५ ॥

Milk boiled with śatāvarī and gokṣura, or the four leaved herbs (mudgaparṇī, māṣaparṇī, śālapaṇī and pṛṣniparṇī), check the haemorrhage quickly particularly that from urinary passage and with pain. [85]

विशेषतो विट्पथसंप्रवृत्ते पयो मतं मोचरसेन सिद्धम् ।
 वटावरोहैवर्टशुक्लकैर्वा हीवरनीलोत्पलनागरैर्वा ॥ ८६ ॥
 कपाययोगात् पयसा पुरा वा पीत्वाऽनु चादात् पयसैव शाळीन् ।
 कपाययोगैरथवा विपक्षेतैः पिवेत् सर्पितिस्थवे च ॥ ८७ ॥

Particularly in haemorrhage from rectum milk boiled with mocarasa, or hanging roots or leaf-buds of vaṭa or hribera, nilotpala and nāgara (musta) should be taken. After taking the medicinal extracts with milk the patient should take ghee cooked with these extracts. [86-87]

वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कपायं कुसुमानि चास्याः ।
 प्रदाय कल्पं विपचेदधृतं तत् सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ८८ ॥
 इति वासाधृतम् ।

Vāsā along with branches, leaves and root should be boiled and made into decoction. Ghee should be cooked with this decoction putting vāsā flowers as paste. This (vāsā) ghṛta taken with honey checks the haemorrhage quickly. [88]

(Thus vāsāghṛta).

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।
 लिह्याद्घृतं वत्सककल्कसिद्धं तद्वत् समझोत्पललोभसिद्धम् ॥ ८९ ॥
 स्याद्वायमाणाविधिरेष एव सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।
 सर्पिंषि पित्तज्वरनाशनानि सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥ ९० ॥

Gṝhtas cooked with (1) the juice of the stamens of the palāśa (flowers) along-with the paste of the same liquified with honey, (2) the paste of kuṭaja, (3) samaṅgā (lajjālu), utpala and lodhra, (4) trāyamaṇī, (5) ulumbara and (6) paṭola leaves are efficacious in paittika fever and all are commended for use in internal haemorrhage. [89–90]

(Thus vāsīghṝta).

अम्बुद्यग्रोगः परिपेचनानि सेकावगाहाः शयनानि वेशम् ।

शीतो विधिर्वस्तिविधानमस्यं पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दिष्टम् ॥ ९१ ॥

तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं कालं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य ।

सर्पिर्गुरुडा ये च हिताः क्षतेभ्यस्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ९२ ॥

All measures which are prescribed for the treatment of paittika fever such as massage, sprinklings, baths, beds, room, cooling methods or enema should be applied in internal haemorrhage taking time and dose into consideration. Sarpirguḍas (the bolsees of ghee) prescribed for the patients of kṣata (chest wound) control the internal haemorrhage quickly. [91–92]

कफानुबन्धे रुधिरे सपित्ते कण्ठागते स्याद्विथिते प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिंगोश्च क्षारस्य चैवोत्पलनालज्जस्य ॥ ९३ ॥

मृणालपद्मोत्पलकेशराणां तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।

तथा मधुकस्य तथाऽसनस्य क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥ ९४ ॥

In case of rakta-pitta if there is association of kapha and blood reaching the throat is adherent, alkali of the stalk of water lily mixed with honey and ghee should be used. In the same way, alkali of lotus stalk, lotns, water lily, nāgakeśara, palāśa, priyangu, madhūka and asana should be used. [93–94]

शतावरीदाढिमतिन्तिडीकं काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।

पिष्ठा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं ज्ञः ॥ ९५ ॥

कासज्वरानाहविवन्धशूलं तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ।

यत् पञ्चमूलैरथं पञ्चभिर्वा सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ९६ ॥

इति शतावर्यादिघृतम् ।

Ghee should be cooked with śatāvari, dādima, tintīḍika, kākoli, medā, madhuka and vidāri along with the paste of the root of bijapūra adding four times milk. This ghṝta alleviates cough, fever, hardness of bowels, constipation, pain and internal haemorrhage.

Ghee cooked with five root pentads has got the same effect. [95–96]

(Thus śatāvaryādi ghṝta).

कषाययोगा य इहोपदिष्टास्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।

घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं यदा भवेत्ति: सृतदुष्टदोषम् ॥ ९७ ॥

रक्ते प्रदुष्ये ह्यवपीडवद्दे दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।

रक्तं सपूर्यं कुणपश्च गन्धः स्याद् घ्राणनाशः कृमयश्च दुष्टः ॥ ९८ ॥

नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं सचन्दनं स्यात् सितजलेन ।
 नस्यं तथा १५ ग्रास्थिरसः समङ्गा सधातकीमोचरसः सलोधः ॥ ९९ ॥
 द्राक्षारसस्येश्वरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्चास्वरसस्य चैव ।
 यवासमूलानि पलाण्डिमूलं नस्यं तथा दाढिमपुष्पतोयम् ॥ १०० ॥
 प्रियालतैलं मधुकं पयश्च सिद्धं घृतं माहिपमाजिकं वा ।
 अग्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं ससारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥ १०१ ॥

The internal haemorrhage coming out of the nose should be treated with the above decoctive drugs in the form of awapiḍa (juice-snuffing) when the vitiated dosas are eliminated, otherwise if the affected rakta is checked by juice-snuffing it produces obstinate coryza, head diseases, blood with pus and corpse-like smell, loss of smell sensation and maggots.

In this condition snuffing with (1) nilotpala, ochre, conch, sandal along with sugar water, (2) juice of mango-seed, lajjālu, dhātaki, mocarasa and lodhra, (3) grape juice, (4) sugarcane juice, (5) milk, (6) juice of dūrvā, (7) yavāsa roots, (8) palāṇḍu (bulbs), (9) juice of pomegranate flowers, (10) priyāla taila or buffalo's or goat's ghee cooked with madhuka and milk, (11) mango seed, lajjālu, dhātaki, mocarasa and lodhra along with milk, (12) sārivā, kamala and utpala with milk. [97-101]

भद्रश्रियं लोहितचन्दनं च प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।
 उशीरवानीरजलं मृणालं सहस्रबीर्या मधुकं पयस्या ॥ १०२ ॥
 शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रामूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
 कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ता कालानुसार्या तृणमूलमृद्धिः ॥ १०३ ॥
 मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां प्रलेपनं पुष्करिणीमृद्धश्च ।
 उदुम्बराश्वन्थमधूकलोध्राः कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥ १०४ ॥
 प्रदेहकल्पे परियेचने च तथा वगाहे घृततैलसिद्धौ ।
 रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन् भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रयुज्ञात् ॥ १०५ ॥
 धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
 वैदूर्यमुक्तामणिभाजनानां स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुद्धीताः ॥ १०६ ॥
 पवाणि पुष्पाणि च वारिजानां क्षीमं च शीतं कदलीदलानि ।
 प्रच्छादनार्थं शयनासनानां पचोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥ १०७ ॥
 प्रियङ्काचन्दनरूपितानां स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।
 दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः पचोत्पलानां च कलापवाताः ॥ १०८ ॥
 सरिद्रध्रदानां हिमवद्वरीणां चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
 मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥ १०९ ॥

Bhadraśri, red sandal, prapauṇḍarīka, kamala, utpala, usīra, vānirā, hribera, mṛṇāla, bigger śatāvari, madhuka, payasyā, root of śāli, ikṣu, yavāsa, gundrā, nala,

kuśa, kucandana, śaivāla, anantā, kūlānusārya, grass root, ṛddhi, roots and flowers of aquatic plants, plaster of pond earth, udumbara, aśvattha, madhūka, lodhra and other astringent and cold plants—the physician desiring alleviation of raktapitta should use the drugs of the (above) bhadraśriyādi group in anointing, sprinkling, bath and preparation of ghee and oil. Quite cool water chamber, underground chamber, beautiful park cooled with watery air, contact of utensils made of vaidūrya, pearls, gems cooled with cold water—these are used in case of burning sensation. Moreover, the beds and chairs be covered with leaves and flowers of aquatic plants, cold silk cloth, banana leaves and leaves of lotus and water lily. Touchs of the charming women anointed with priyaigu and candana, and moist and cool breezes from lotus and water lily are commended for use in burning sensation.

Visit to rivers and lakes, glaciers, ponds having water lily and lotus flowers, favourite and soothing narratives pacify raktapitta. [101-109]

तत्र श्लोकौ—

हेतुं वृद्धि संबा स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य । मार्गी साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यकर्मं चैव ॥ ११० ॥
पानाच्चिप्रमेव च वज्र्यं संशोधनं च शमनं च । गुरुरुक्तवान्यथावच्चिकित्सिते रक्पित्तस्य ॥ १११ ॥

Now the summing up verse—

Etiology, aggravation, nomenclature, location, symptoms, passages, curability, incurability and maintainability principle of treatment, diet indicated and contraindicated, evacative and pacificatory measures, all this has been said properly by the teacher in this chapter on treatment of internal haemorrhage. [110-110]

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने रक्पित्तचिकित्सितं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

Thus ends the fourth chapter on the treatment of internal haemorrhage
in Chikitsāsthāna in the treatise composed by Agniveśa
and redacted by Caraka. (4)

पञ्चमोऽध्यायः

CHAPTER V

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

Now (I) shall expound the chapter on treatment of gulma. [1]

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

As propounded by Lord Ātreyya. [2]

सर्वश्रजानां पितृवच्छरण्यः पुनर्वसुर्मूतभविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिवर्हणार्थं प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ ३ ॥

Punarvasu, the father-like saviour of all beings, master of the past and the present and the best among the professors described the successful treatment to alleviate gulma (abdominal lump). [3]

विट्स्लेष्मपित्तातिपरिस्थवाद्रा तैरेव वृद्धैः परिपीडनाद्रा ।
वेगैरुदीर्णविहृतैरधो वा वाह्याभिघातैरतिपीडनैर्वा ॥ ४ ॥
रुक्षान्नपैरैरतिसेवितैर्वा शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः कोषे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ५ ॥

Vāyu gets vitiated in the belly due to excessive discharge of faeces, kapha and pitta or compression because of their excessive accumulation or suppression of impelled downward urges or external injury or excessive pressure or excessive intake of rough food and drinks or grief or faulty application of evacuative measures or uneven and excessive movements. [4-5]

कफं च पित्तं च स दुष्टायुरुद्धूय मार्गान् विनिवद्य ताम्याम् ।
हृद्याभिपाश्वर्वादरवस्तिशूलं करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥ ६ ॥
पकाशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वादगुल्मो यथादोपमुपैति नाम ॥ ७ ॥

That vitiated vāyu aggravates kapha and pitta and obstructing the passages through them produces pain in cardiac region, navel, sides, abdomen and pelvis and does not move downwards due to blocking of the passage, thus located in pākvāśaya (colon), pittāśaya or kaphāśaya, independent or dependent, known by palpation, acquires the name of gulma (lump) due to its lumpy nature according to doṣa. [6-7]

वस्तौ च नाम्यां हृदि पार्वयोर्वा स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवं तु तस्य वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥
रुक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनियन्त्रश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षणश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ९ ॥
यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
इयावारणत्वं शिशिरज्वरं च हत्कुक्षिपाश्वासशिरोरुजं च ॥ १० ॥
करोति जीर्णऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रुक्षं कषायतिकं कटु चोपशोते ॥ ११ ॥

There are five sites of gulma—pelvic region, umbilical region, cardiac region or flanks.

Now (1) will describe the origin, symptoms and treatment of the five types of gulma.

Rough food and drinks, uneven and excessive activities, suppression of urges, anxiety, injury, excessive loss of excrements and fasting—these are the causes of Vātika gulma.

The gulma which shows wide variations of location, symptoms and pain, causes obstruction in faeces and flatus, dryness in throat and mouth, blackish and reddish complexion, fever with shivering, pain in heart, abdomen, sides, shoulders and head, aggravates in empty stomach and becomes mild on taking food should be taken as caused by vāta. In this case, rough, astringent, bitter and pungent food articles do not suit. [8-11]

कद्मलतीक्ष्णोणविदाहिरुक्त्रोधातिमयार्कहुनाशसेवा ।
आमाभिधातौ रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ १२ ॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महजीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो वणवच्च गुल्मः स्पर्शसहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १३ ॥

Excessive intake of pungent, sour, irritant, hot, burning, rough substances, anger, wine, the sun and the fire; āma doṣa, injury and impure blood—these are the etiological factors of paittika gulma.

Fever, thirst, reddishness on face and body, pain aggravating during digestion of food, sweating, burning, tenderness as in abscess—these are the symptoms of paittika gulma [12-13]

शीतं गुरु ख्याधमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दिष्टो निचयात्मकम्य ॥ १४ ॥

Cold, heavy, unctuous food, lack of movement, over-saturation, excessive sleep in day—these are the causes of kaphaja gulma. All the above factors operate in the causation of the sāṇipātika gulma. [14]

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहलासकासारचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कात्मकम्य ॥ १५ ॥

Feeling of weakness, cold fever, malaise, nausea, cough, anorexia, heaviness, coldness, mild pain, hardness with elevation—these are the symptoms of kaphaja gulma. [15]

निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलावलं च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांशीनादिशेदौपदकल्पनार्थम् ॥ १६ ॥

When the etiology and symptoms of two doṣas are found, the gulma is taken as dwidoṣaja (caused by two doṣas), such are the three gulmas having mixed symptoms and they are treated according to the relative severity of the doṣas. [16]

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्धनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारणम् ।

मनःशरीराग्निवलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्मसाध्यमादिशेत् ॥ १७ ॥

Gulma which has intense pain, burning, stony hard and elevated, quickly inflaming, severe and which takes away the strength of mind, body and agni is taken as caused by three dosas. This is incurable. [17]

क्रतावनाहारतया भयेन चिरक्षणैर्वगचिनिप्रहैश्च ।

संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः क्षियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १८ ॥

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।

स रौधिरः खीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य ॥ १९ ॥

Gulma originated from (accumulation of menstrual) blood in women is caused by fasting during the period of menses, fever, roughening, suppression of urges, astringents, emetics and other uterine disorders.

That which pulsates lately only as a lump and not with limbs, has pain and symptoms similar to those of pregnancy is taken as the gulma caused by (menstrual, blood and occurring only in women. This should be treated after the tenth month is passed. [18-19]

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुलिमनां गुल्मनाशनम् । प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिबर्हणान् ॥२०॥

रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् । बद्धविषमारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥ २१ ॥

भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निर्दृढैः सानुवासनैः । क्षिरधस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥ २२ ॥

स्नोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् । भित्वा विवर्त्य क्षिरधस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २३ ॥

स्नेहपानं द्वितं गुल्मे विशोरेणोर्धर्वनाभिज्ञे । पकाशयगते वस्तिरुभयं जडरात्रये ॥ २४ ॥

दीतेऽग्नौ वातिके गुल्मे विवर्त्यनिलवर्चसोः । वृंहणाभ्यञ्जनपानानि क्षिरधोषाणानि प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

पुनः पुनः स्नेहपानं निरुद्धाः सानुवासनाः । प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २६ ॥

Now (I) will mention the successful treatment of gulma for the patients suffering from the same and thereafter the formulations which alleviate the disease.

The vātika gulma which is caused by rough articles and excercise and has intense pain with obstruction in faeces and flatus should be managed, at first, with unction. In the patient uncted with food, massage, drinks and enema—nonunctuous as well as unctuous—the physician should apply fomentation for alleviation of gulma. the application of fomentation in the uncted patient softens the channels, overcomes the aggravated vāyu, breaks down the obstruction (constipation) and thus alleviates the gulma, Intake of uncting substances is wholesome particulary in the gulma situated in the epigastric region, enema is efficacious in that situated in colon both in that situated in jaṭhara (umbilical region and sides). In vātika gulma when digestive fire is kindled but flatus and

faeces are constipated, fatty, hot and bulk-promoting diet should be used. In vātika gulma, the intake of uncting substances as well as non-unctuous and unctuous enema should be used now and again protecting the status of kapha and pitta. [20-26]

कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा । यदि कुप्पति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥ २७ ॥
यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्निजतम् । आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २८ ॥

If on vata having been overcome or during its treatment kapha, pitta or rakta gets aggravated, the case should be managed according to predominance of doṣa protecting the condition of vāyu althrough. [27-28].

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाऽग्निमरुचिं यदि । हृद्वासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेतु तम् ॥ २९ ॥
शूलानाहविवन्धेषु गुल्मे वातकफोल्बणे । वर्तयो गुटिकाश्वूर्णं कफवातहरं हितम् ॥ ३० ॥
पित्तं वा यदि संवृद्धं संतापं वातगुल्मिनः । कुर्याद्विरेच्यः स भवेत् सखेहैरानुलोभिकैः ॥ ३१ ॥

If in vātika gulma, aggravated kapha subdues digestive fire and thus produces anorexia, nausea, heaviness and drowsiness, emesis should be induced. If there be pain, hardness in bowels and constipation in the gulma having predominance of vāta and kapha, suppositories, pills and powders alleviating kapha and vāta are wholesome. If, in a case of vātagulma, aggravated pitta produces burning sensation, that should be purged with fatty and carminative drugs. [29-31]

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषग्निते । न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ॥ ३२ ॥

In case the gulma does not subside even on applying proper treatment for vāta etc., it is pacified by blood-letting. [32]

स्निग्धोषणेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्नानं हितम् । रुक्षोषणेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३३ ॥
पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पकाशयस्थितम् । कालविभिर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः क्षीरबस्तिभिः ॥ ३४ ॥
पयसा वा सुखोषणेन सतिक्तेन विरेचयेत् । भिषग्निवलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥ ३५ ॥

If paittika gulma is arisen due to fatty and hot substances, purgation is prescribed while in that due to rough and hot ghee is the excellent remedy.

When pitta or pittaja gulma is situated in pakvāśaya (colon) it should be eliminated in time quickly with milk enemas containing bitter drugs or the patient should be purged with lukewarm milk containing bitter drugs or ghee cooked with tilvaka keeping in view the strength of digestion. [33-35]

तृष्णाऽज्वरपरीदाहशूलस्त्रेदाग्निमार्दिवे । गुलिमनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ३६ ॥
छिङ्गमूला विद्वन्ते न गुल्मा यन्ति च क्षयम् । रक्तं हि व्यमळतां याति, तत्त्वं नास्ति न चास्ति रुक् ॥ ३७ ॥

In a case of gulma, if there be thirst, fever, burning sensation, pain, sweating, mildness of digestion and anorexia, blood-letting should be applied. On their

root having been cut, gulmas are not inflamed and they subside, blood gets free from acidity and in its absence there is no pain. [36-37]

हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः । समाश्वस्तं शसेषातिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ३८ ॥

After eliminating the impurities (of blood) if the patient has become weak he should be consoled with saturation with the soup of wild animals. In case there is still some affection remaining, he should take ghee regularly. [38]

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियमनुपलभ्य च । यदि गुल्मो विद्युते शब्दं तत्र भिषणितम् ॥ ३९ ॥

If rakta and pitta are aggravated and gulma gets inflamed in want of blood-letting, then the surgical treatment should be performed. [39]

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसान्तराश्रयः । अविवर्णः स्थिरश्चैव ह्यपको गुल्म उच्यते ॥ ४० ॥

Heavy, hard in appearance, deep-seated, without abnormality in colour and stable gulma is known as unripe. [40]

दाहशूलार्तिसंक्षोभस्वप्नाशारतिज्वरैः । विद्युमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ४१ ॥

Gulma should be known as under inflammation if there be symptoms of burning sensation, pain, uneasiness, irritation, insomnia and restlessness. Then poultice should be applied on it. [41]

विदाहलक्षणे गुल्मे वहिस्तुङ्गे समुज्जते । श्यावे सरक्तपर्यन्ते संस्पर्शं वस्तिसंनिभे ॥ ४२ ॥

निर्णीडितोन्ते स्तव्ये सुते तत्पर्यपीडनात् । तत्रैव पिण्डिते शूले संपर्कवं गुल्ममादिशेत् ॥ ४३ ॥

तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ । वैद्यानां शृतयोग्यानां व्यधशोधनरोपणे ॥ ४४ ॥

अन्तर्मांगस्य चाप्येत् पच्यमानस्य लक्षणम् । हृत्कोडशूनताऽन्तःस्थे वहिस्त्वे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ४५ ॥

When Gulma having symptoms of inflammation is protruded outwards, is elevated evenly, blackish with red margins, bladder-like on palpation, remains elevated on pressure, stiffened and numbed on pressure from sides and with localised pain, it should be taken as ripened. In treatment of such cases, there is jurisdiction of the physicians of the Dhanwantari school who have undergone the practical training in puncturing, cleaning and healing. This is the sign of the internal gulma too which is under the stage of ripening, particularly in the internal one there is swelling of the cardiac region while in the external one there is protrusion of the sides. [42-45]

पकः स्नोतांसि संक्षेप्य ब्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा । स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत द्विताशनैः ॥ ४६ ॥

दशाहं द्रादशाहं वा रक्षन् भिषणुपद्रवान् । अत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥ ४७ ॥

Gulma after ripening moistens the passages and goes upwards or downwards. In this condition when the disorder is being eliminated itself it should be watched only keeping the patient on wholesome diet for ten or twelve days protecting him from the complications. Thereafter intake of ghee is prescribed along with

evacuation. When the patient is evacuated properly, use of bitter ghee with honey is recommended. [46-47]

शुद्धस्य तिक्तं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्विरिष्यते ।
शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुरुलमे जाते कफात्मके ॥ ४८ ॥

अवम्यस्याल्पकायाम्भः कुर्याद्लङ्घनमादितः । मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुहस्तिमितकोष्टता ॥ ४९ ॥
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः । उज्जैरेवोपचर्यश्च कृते वमनलङ्घने ॥ ५० ॥
योजयश्चाहारसंसर्गो भेषजैः कटुतिक्तकैः । सानाहं सविवन्धं च गुल्मं कठिनमुच्चतम् ॥ ५१ ॥
द्वष्टाऽऽदौ स्वेदयेद्युक्त्या स्विन्नं च विलयेन्द्रिष्टक् । लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ॥ ५२ ॥
कफगुल्मी पिवेत् काले सक्षारकटुकं घृतम् । स्थानादप्युतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ॥ ५३ ॥
सख्तेहैवस्तिमिर्बाऽपि शोधयेहाशामूलिकैः । मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सख्तेहमाशयम् ॥ ५४ ॥
गुटिकाचूर्णनियूर्धाः प्रयोज्याः कफगुल्मनाम् । कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ॥ ५५ ॥

If kaphaja gulma is caused by cold, heavy and unctuous substances and the patient is not fit for emesis and is having poor digestion, he should be subjected, at first, to lightening therapy. The patient of gulma who has poor digestion, mild pain, heavy and still belly, nausea and anorexia is a fit case for emesis. After emesis and lightening therapy, he should be managed with hot measures and the diet processed with pungent and bitter drugs. If the gulma is hard and elevated with hardness of bowels and constipation, it should be, at first, fomented properly and thereafter should be dissolved. When after lightening, vomiting and fomentation, the agni is well kindled, the patient of kaphagulma should take ghee processed with alkali and pungents in time. When the kaphagulma is shifted from its location, it should be evacuated by unctuous purgatives or enema prepared from the ten roots. If the digestion is poor and vāyu is obstrued and the locating organ is uncted, pills, powders and decoctions should be used for the treatment of kaphagulma. If the kaphagulma is deep rooted, voluminous, hard, immobile and heavy then it should be treated with alkali, arīṣṭa and cauterization. [48-55]

जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ।

दोषप्रकृतिगुल्मर्तुयोगं बुद्ध्वा कफोल्वणे ॥ ५६ ॥

बलदोषप्रमाणङ्गः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् । एकान्तरं द्वयन्तरं वा व्यहं विश्रम्य वा पुनः ॥ ५७ ॥

शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षणकोविदिः । श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ॥ ५८ ॥

छित्त्वा छित्त्वाऽशयात् क्षारः क्षरत्वात् क्षारयत्यधः । मन्देऽग्नावरुचौ सात्म्ये मद्ये सख्तेहमभ्रताम् ॥ ५९ ॥
प्रयोज्या मार्गं गुद्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मनाम् ।

One should use alkali in gulma predominant in kapha after knowing the doṣa, constitution, type of gulma and season and also the extent of morbidity and strength of the patient at the interval of one days, two days, three days or after

sufficient resting period with such an expert management that the body-strength should increase while the morbidity should diminish. The patient should take diet of meat or milk and ghee. Then the applied alkali scrapes the sweet and unctuous kapha from the locating viscera and drops it down because of its corrosive nature. If the patient of kaphagulma taking fatty diet and suited to wine has anorexia and poor digestion, arīṣṭas should be prescribed for cleansing of passages. [56-59]

लङ्घनोल्लेखनैः स्त्रेदैः सर्पिषानैर्विरेचनैः ॥ ६० ॥

वस्तिभिर्गुटिकाचूर्णक्षारारिष्टगौरपि । श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शास्यति ॥ ६१ ॥
तस्य दाहो हृते रक्तं शरलोहादिभिर्हितः । औषण्यत्तैक्षण्याच शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलौ ॥ ६२ ॥
तयोः शमाच संधानो गुल्मस्य विनिवर्तते । दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां वलम् ॥ ६३ ॥

क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां वलम् ।

In case the kaphaja gulma does not subside even after lightening, vomiting, fomentation intake of ghee, purgatives, enema, pills, powders, alkali and arīṣṭas, cauterization should be employed with arrow-iron etc. after blood-letting. Application of fire (cauterization) pacifies kapha and vāta in gulma due to hotness and sharpness and consequently the lump of gulma vanishes. In cauterization also there is specific role of the physicians of the Dhanwantari school; similarly, in application of alkali the physicians expert in Ksāratantra (speciality of alkali therapy) have upper hand. [60-63]

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र पथ एव क्रियाक्रमः ॥ ६४ ॥

When the dosas are combined together, the treatment should also be combined accordingly. [64]

सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् । त्र्यूषणत्रिफलाधान्यविडङ्गचवयचित्रकैः ॥ ६५ ॥
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

इति त्र्यूषणादिघृतम् ।

Now (I) shall mention some of the successful formulations efficacious in gulma.

Ghee cooked with paste of three pungents, three fruits, dhānyaka, viḍāṅga, cavya and citraka along with milk removes vātagulma. [65]

(Thus Tryūṣaṇādi ghṛta).

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पाञ्चमूलिकः ॥ ६६ ॥

द्विपञ्चमूलिको वाऽपि तद्घृतं गुल्मनुत् परम् ।

इति त्र्यूषणादिघृतमपरम् ।

Ghee processed with the paste of the same (above) drugs but along with the decoction of five or ten roots (instead of milk) is an excellent remedy for gulma. [66]

(Thus another Tryūṣaṇādi ghṛta).

(पट्पलं वा पिवेत् सर्पिंयदुक्तं राजयक्षमणि ॥ ६७ ॥)

प्रसन्नया वा क्षीरार्थं सुरया दाढिमेन वा । दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं माहतगुल्मनुत् ॥ ६८ ॥

Or one should take the *ṣaṭpalā* ghṛta mentioned in the context of phthisis.

Ghee should be cooked with *prasannā* (a type of wine) or *surā* (wine), pomegranate, supernatant layer of curd. It alleviates gulma. [67-68]

हिङ्गसौवर्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः । पुष्करव्योपधन्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६९ ॥

शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् । शूलानाहहरं सर्पिंदभा चानिलगुल्मनाम् ॥ ७० ॥

इति हिङ्गसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

Ghee cooked with the paste of *hiṅgu*, *sauvarcalā* (salt), *jīraka*, *biḍa* (salt), *dāḍima*, *yavāni*, *puṣkaramūla*, *trikāṭu*, *dhānyaka*, *vetasa*, *yavakṣāra*, *citraka*, *śaṭī*, *vacā*, *ajagandhā*, *elā* and *tulasi* along with curd removes colic and hardness of bowels in patient of *vātagulma*. [69-70]

(Thus *hiṅgusauvarcalādyā* ghṛta).

हपुषाद्योपपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः । साजाजीपिण्ठलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥ ७१ ॥

सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम् । तत् परं वातगुल्मनं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ७२ ॥

योन्यशोंगहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् । वस्तिहृत्पार्श्वशूलं च घृतमेतद्व्यंपोहति ॥ ७३ ॥

इति हपुषाद्यं घृतम् ।

Ghṛta cooked with (the paste-of) *hapuṣā*, *trikāṭu*, *pṛthvīkā*, *cavya*, *citraka*, *saindhava* (rock salt), *jīraka*, *pippalimūla* and *yavāni* along with the juice of *kola* (jujube) and radish, milk, curd and pomegranate is an excellent remedy for *vātagulma*. It also alleviates colic, hardness in bowels, disorders of female reproductive organs, piles, *grahaṇī*, dyspnoea, cough, anorexia, fever, pain in pelvis, cardiac region and sides. [71-73]

(Thus *Hapuṣādyā* ghṛta).

पिप्पल्या पिचुरध्यवै दाडिमादिद्रपलं पलम् । धान्यात्पञ्च घृताच्छुण्ड्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ७४ ॥

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं व्यपोहति । योनिशूलं शिरःशूलमशोंसि विषमज्वरम् ॥ ७५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

Pippali 15 gm., pomegranate 80 gm, *dhānyaka* 40 gm., ghee 200 gm, *śunṭhi* 10 gm. and milk four times—all are cooked together. This ghee alleviates the *vātagulma* quickly and also the pain in vaginal tract, headache, piles and intermittent fever. [74-75]

(Thus the *pippalyādyā* ghṛta).

घृतानामौपधगणा एते परिकीर्तिः । ते चूर्णयोगा वर्त्यस्ता: कषायास्ते च गुल्मनाम् ॥ ७६ ॥

कोलदाडिमधर्माम्बुसुरामण्डलकाञ्जिकैः । शूलानाहहराः पेया वीजपूररसेन वा ॥ ७७ ॥

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा । कुर्याद्वर्तीः सगुटिका गुल्मानाहार्तिशान्तये ॥ ७८ ॥

The drugs which are mentioned above for (preparation of) ghṛtas may also be used for preparing powders, suppositories and extracts for the patients of gulma. These (preparations) should be taken with (the juice of) kola (jujube) and pomegranate, hot water, concentrated wine and sour gruel or the juice of bijapūra. These alleviate colic and hardness of bowels—these powders impregnated with the juice of mātulūṅga should be made into suppositories and pills for use in gulma, hardness in bowels and pain. [76-78]

हिङ्गु त्रिकुटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम् । अजमोदाजगन्धे च तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ॥ ७९ ॥
 दाढिमं पुष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम् । द्वौ क्षारौ लवणे द्रे च चब्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ८० ॥
 चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्वपानेष्वनत्ययम् । प्राग्भक्तमथवा पेयं मयेनोष्णोदकेन वा ॥ ८१ ॥
 पार्श्वहृद्रस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके । आनाहे मूत्रकृष्णे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ८२ ॥
 ग्रहणश्यशोविकारेषु मूळिं पाण्डुमयेऽरुचौ । उरेविवन्धे हिकायां कासे श्वासे गलव्रहे ॥ ८३ ॥
 भावितं मानुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा । वहुशो गुटिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ८४ ॥
 इति हिङ्गादिचूर्णं गुटिका च ।

Hiṅgu, trikaṭu, pāthā, hapuṣā, harītakī, sāṭī, ajamodā, ajagandhā, tiniḍīka, amlavetasa, dāḍīma, puṣkaramūla, dhānyaka, jīraka, citraka, vacā, two alkalies (yavkṣāra and swarjikṣāra), two salts (saindhava and sauvarcalā) and cavya—all together should be powdered. This harmless powder should be used in food and drinks before or after meals with wine or hot water. This is useful in pain in sides, heart or pelvic region, gulma caused by vāta and kapha, hardness in bowels, pain in anus or vaginal track, disorders of grahaṇī, piles, spleen enlargement, anaemia, anorexia, obstruction in chest, hiccup, cough, asthma and choking of throat.

This powder impregnated with the juice of mātulūṅga profusely (for a week) may also be made into pills, by this it becomes more effective. [79-84]

(Thus Hingwādi cūrṇa and guṭikā).

मानुलुङ्गरसो हिङ्गु दाढिमं विडसैन्धवे । सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८५ ॥
 शटीपुष्करहिङ्गवम्लवेतसक्षारचित्रकान् । धान्यकं च यवानीं च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ८६ ॥
 सचब्यपिष्पलीमूलामजगन्धां सदाढिमाम् । अजाजीं चाजमोदां च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥
 रसेन मानुलुङ्गस्य मधुशुकेन वा पुनः । भावितं गुटिकां कृत्वा सुषिष्टां कोलसंमिताम् ॥ ८८ ॥
 गुल्मं मूळिनमानाहं श्वासं कासमरोचकम् । हिकां हृद्रोगप्रशांसि विविधां शिरसो रुजम् ॥ ८९ ॥
 पाण्डुमयं कफोत्क्लेशं सर्वजां च प्रवाहिकाम् । पार्श्वहृद्रस्तिशूलं च गुटिकैपा व्यपोहति ॥ ९० ॥
 नागराधपलं पिष्टा द्रे पलै लुञ्जितस्य च । तिलम्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन ना पिवेत् ॥ ९१ ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् । पिवेदेरण्डजं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥ ९२ ॥
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः । क्षेत्रमण्यनुबले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ९३ ॥

The juice of mātuluṅga, hiṅgu, dāḍima, saindhava—all mixed together be taken with concentrated wine, this alleviates pain of vāta gulma.

Śatī, puṣkarmūla, hiṅgu, amlavetasa, yavakṣāra, citraka, dhānyaka, yavānī, viḍāṅga, saindhava, vacā, cavya, pippalimūla, ajagandhā, dāḍima, jīraka and ajamodā all together should be powdered and used, or by impregnating it with the juice of mātuluṅga or madhuśukta should be powdered finely and made into pills of the size of jujube fruit. It alleviates gulma, spleen enlargement, hardness in bowels, asthma, cough, anorexia, hiccup, heart disease, piles, various types of headache, anaemia, exacerbation of phlegm, pravāhikā (dysentery) of multiple origin, pain in sides, heart and pelvic region.

Śuṇṭhi 20 gm. and dehusked sesamum seeds 80 gms. are powdered together. Jaggery 40 gms. should be added to it. This should be taken with hot milk. It alleviates vātagulma, udāvarta (upward movement of vāyu) and pain in vaginal track.

The patient of vātagulma should take castor oil mixed with concentrated vāruṇī (a type of wine) or milk. The former is useful in association of kapha while the latter in that of pitta. [85-93]

साधयेच्छु दशुकस्य लशुनस्य चतुर्वलम् । क्षीरे जलाषगुणिते क्षीरशेषं च ना पिवेत् ॥ ९४ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं गृहसीं विषमज्वरम् । हृद्रोगं विद्रधि शोथं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ९५ ॥
इति लशुनक्षीरम् ।

Dehusked garlic 160 gms. should be boiled in milk along with eight times water. When only the milk remains this should be taken by the patient. It alleviates vātagulma, upward movement of vāyu, sciatica, intermittent fever, heart disease, abscess and swelling. [94-95]

(Thus Laṣunakṣīra).

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाप्रजम् । गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकंत्र साधयेत् ॥ ९६ ॥
इति तैलपञ्चकम् ।

Castor oil, prasannā (clear wine), cow's urine, sour gruel and yavakṣāra—all taken together alleviates gulma, udararoga and hardness in bowels. [96]

(Thus tailapañcaka).

गञ्चमूलीकपायेण सक्षारेण शिलाजतु । पिवेत्स्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥ ९७ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

One becomes free from vātagulma if he takes śilājatu with the decoction of five roots mixed with alkali. [97]

(Thus the use of Śilājatu).

वायुं पिप्पलीयूपेण मूलकानां रसेन वा । भुतवा स्त्रिघमुदावर्तद्वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ ९८ ॥

If one takes vātya (a dietary preparation) mixed with fat along with the soup containing pippali or the radish juice, he becomes free from upward movement of vāyu and vātagulma. [98]

शूलानाहविवन्धार्ते स्वेदयेद्वातगुलिमनम् । स्वेदैः स्वेदविधातुक्तैर्नीडीप्रस्तरसङ्कौरैः ॥ ९९ ॥
वस्तिकर्म परं विद्यादगुल्मन्तं तद्विमाहृतम् । स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ १०० ॥
तस्मादभीक्षणशो गुल्मा निरुहैः सामुवासनैः । प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपितकफात्मकाः ॥ १०१ ॥
गुल्मग्रा विविधा दिष्टाः सिद्धाः सिद्धिपु वस्तयः ।

The patient of vātagulma having pain, hardness in bowel, and constipation should be fomented by the methods of nāḍī, prastara or saṅkara as described in the concerned chapter (Sū. 14). Application of enema is the best treatment for gulma because, at first, by overcoming vāyu in its own location it alleviates gulma quickly. Hence all types of gulma--vātika, paittika and kaphaja--are subdued by frequent application of non-unctuous and unctuous enema. Various types of enema efficacious in gulm are mentioned in the section of Siddhi. [99-101]

गुल्मग्रानि च तंलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥ १०२ ॥
तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गानुवासनैः । प्रयुक्तस्यागु सिध्यन्ति तैलं ह्यनिलजित्परम् ॥ १०३ ॥
नीलिनीचूर्जसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव वा । समलाय प्रदातव्यं शोधनं वातगुलिमने ॥ १०४ ॥

Tailas (oils) useful in gulma will be described in the chapter on vāta-vyādhi (vātika disorders). These oils applied in the form of intake, massage and enema succeed in treatment of vātika gulma because taila (oil) is the excellent remedy for vāta.

Ghṛta mentioned earlier (tryuṣaṇādyā ghṛta) added with nilinī powder is administered in patients of vāta-gulma having (abundant) excrements for evacuation. [102-104]

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिलकः सह । शोधनार्थं घृतं देयं सविडक्षारनागरम् ॥ १०५ ॥
नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् । पचेद्विडङ्गं व्याघ्रां च पलिकानि जलादके ॥ १०६ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । दधः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १०७ ॥
ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् । जीर्णं सम्यग्विवरिक्तं च भोजयेद्वसमोजनम् ॥ १०८ ॥
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाड्वामयज्वरान् । श्वित्रं श्रीहानमुन्मादं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ १०९ ॥
इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

Ghṛta added with nilinī, triyṛtā, danti, haritaki and kampillaka along with biḍā (salt), yavakṣāra and śunṭhī is useful for evacuation.

Nilinī, triphalā, rāsnā, balā, kaṭuroliṇī, viḍaṅga and kañṭakārī each 40 gm. should be boiled in water 2.56 litres reduced to one-fourth. with this decoction

640 gm. ghee should be cooked mixing therewith the same quantity (640 gm) of curd and 40 gm. latex of Suṇṭhi. This ghee should be taken in the dose of 40 gm. mixed with the gruel-scum. After the drug is digested and the patient is purged well diet of meat-soup should be given. This ghee alleviates gulma, leprosy, udara, vyaiga (freckles), swelling, anaemia, fever, leuco-lepra, spleen enlargement and insanity. [105-109]

(Thus Nilinyādya ghṛta).

कुम्कुटाश्च मयूराश्च नित्तिरिक्तोऽश्वर्तकाः । शालयो मदिरा सर्पिंयातगुल्मभियगिजतम् ॥ ११० ॥
हितमुण्डं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् । समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकेर्जलम् ॥ १११ ॥
मन्देऽश्वौ वर्वते गुल्मो दीने चाश्वो प्रशाम्यति । तस्मात्रा नातिसौष्ठुद्यत्यं कुर्यात्तिविलङ्घनम् ॥ ११२ ॥
सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते । या किया क्रियते सिद्धि सा यानि न विरुक्षिते ॥ ११३ ॥

Meat of cocks, peacocks, partridges, krauñca and vartaka; ūli rice, wine and ghee—these are remedial substances for vātagulma.

Diet for the patients of vātagulma should be hot, liquid and unctuous and drink of concentrated vāruṇī (a type of wine) or water boiled with coriander.

Gulma aggravates when the digestion is poor while it subsides when the same is stimulated. Hence the patient should not indulge either in overeating or under-eating.

The treatment employed in all types of gulma succeeds only if the patient is priorly uncted and fomented and not in the roughened one. [110-113]

भिषगात्यथिकं तु दृश्वा पित्तगुल्मयुपाचरेत् । वैरेचनिकसिङ्गेन सर्पिंया तिक्तकेन वा ॥ ११४ ॥
रोहिणीकटुकानिम्बमधुकत्रिफलात्वचः । कपोशाखायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले ॥ ११५ ॥
द्रे पले च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्बसि । शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिंयश्च चनुष्पलम् ॥ ११६ ॥
पियेत् संमूर्च्छित्तं तेन गुल्मः शाम्यति पंचिकः । उवरम्तुणा च शूलं च भ्रमो मूर्च्छाऽऽस्थिस्तथा ॥ ११७ ॥
इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

Physician should treat the pittagulma with ghee processed with purgative or bitter drugs considering it as emergent.

Rohiṇī, Kaṭukā, nimba, madhuka, pulp of triphalā (fruits) and trāyamāna—each 10 gm., paṭola and trivṛtā 40 gms. masūra 80 gm.—all together should be boiled in eight times water remaining equal to ghee e.g. 160 gms. Ghee cooked with this decoction alleviates paittika gulma along with fever, thirst, pain, giddiness, fainting and anorexia. [114-117]

(Thus rohinyādya ghṛta).

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाच्चपुष्पलम् । पञ्चमागस्थितं पूतं कल्केः संयोजय कार्पिकेः ॥ ११८ ॥
रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा । कल्केस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलः ॥ ११९ ॥

रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च । पलानि पृथगष्टाण्डौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ १२० ॥
पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् । हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्घृतोच्चमम् ॥ १२१ ॥
इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

Trāyamāṇā 160 gm. should be boiled in ten times water remaining to one-fifth. This should be filtered and added with the paste of rohiṇī, kaṭukā, mustā, trāyamāṇā, durālabhā, bhūmyāmalaki, vīrā, jivantī, candana and utpala and cooked with the juice of āmalaka, milk and ghee each 320 gms. This excellent preparation of ghee destroys gulma and visarpa (erysipelas) caused by pitta and rakta, paittika fever, heart disease, jaundice and leprosy. [118-121]

(Thus trāyamāṇādya ghṛta).

रसेनामलकेक्षुणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् । प्रध्यापादं पिवेत्सर्विन्नतिसिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ १२२ ॥
इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

One prastha (640 gm.) ghee should be cooked with the juice of āmalaka and ikṣu along with (the paste of) one-fourth haritaki. This ghee should be taken for the successful treatment of pittagulma. [122]

(Thus āmalakādya ghṛta).

द्राक्षां मधूकं खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् । परुषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमितम् ॥ १२३ ॥
जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च । घृतमिशुरसं क्षीरमभयाकल्पादिकम् ॥ १२४ ॥
साधयेतद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षीद्रपादिकम् । प्रयोगात् पित्तगुल्मग्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ १२५ ॥
इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

Drākṣā, madhūka, kharjūra, vidārī, śatāvarī, paruṣaka, triphalā- each 40 gms. should be boiled in water 2.56 litres remaining to one-fourth. This should be added with ghee, sugarcane juice and milk along with one-fourth paste of haritaki and cooked. At the end, sugar and honey in one-fourth quantity should be added to it. The use of this ghṛta destroys pittagulma and other paittika disorders. [123-125]

(Thus Drākṣādya ghṛta).

कृष्णं समूलमायोध्यं पचेदष्टगुणे जले । शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकलं प्रदापयेत् ॥ १२६ ॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षीद्रं पित्तगुल्मनुत् । रक्तपित्तज्वरश्वासहृद्रोगनाशनम् ॥ १२७ ॥
इति वासाघृतम् ।

Vāsā along with root (whole plant) should be pounded and boiled in eight times of water remaining to one-eighth. This decoction should be added to ghee and cooked with the paste of vāsā flowers. When cooled honey is added to it. This ghṛta alleviates pittagulma along with internal haemorrhage, fever, asthma, cough and heart disease. [126-127]

(Thus vāsāghṛta).

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् । अष्टभागस्थितं पूतं कोणं क्षीरसमं पिवेत् ॥ १२८ ॥
पिवेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथावलम् । तेन निर्हर्तदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ १२९ ॥

Trāyamāṇā 80 gms. is boiled in water 1.28 litres remaining to one-eight. This should be filtered and taken lukewarm with equal milk. Thereafter again hot milk should be taken according to strength. By this the dosa is eliminated and thus the paittika gulma is pacified. [128-129]

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिवेत् । लिह्यात्कम्पिलकं वाऽपि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥ १३० ॥

In paittika gulma, juice (decoction) of drākṣā and haritakī should be taken mixed with jaggery or one should take (the powder of) kampillaka liquified with honey for purgation. [130]

दाहप्रशामनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् । चन्दनायेन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ १३१ ॥

In case there is burning sensation in patients of pittagulma massage should be prescribed with ghee or candanādyā taila or oil cooked with madhuka. This measure pacifies burning sensation. [131]

ये च पित्तज्वरहरा; सतिकाः क्षीरवस्तयः । हितास्ते पित्तगुल्मिन्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ १३२ ॥
शालयो जाङ्गलं मासं गव्याजे पयसी घृतम् । खर्जूरामलकं द्राक्षां दाढिमं सपरूपकम् ॥ १३३ ॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् । बलाविदारिगन्धायैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥ १३४ ॥
आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके । यवागृभिः खडैर्यूपैः संधुक्षयोऽग्निर्विलङ्घिते ॥ १३५ ॥
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंथ्रितौ । तस्मादग्निं सदा रक्षेन्निदानानि च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥

The milk and bitter enemas prescribed for pittajwara are also useful for pittagulma. They will be mentioned in the section on successful management.

Śāli rice, wild meat, cow's and goat's milk, ghee, fruits of kharjūra, āmalaka, drākṣā, dāḍima and paruṣaka should be given in food. For drinking purpose, water boiled with balā and the drugs of vidārigandhādi group should be used. This is the therapeutic management of pitta-gulma.

If there is association of āma in pittagulma or kapha-vātikā gulma, the patient should be subjected to lightening and then agni should be stimulated with (administration of) gruel, khaḍa and soups. In all cases, pacification and aggravation of dosas are dependent on agni; hence one should always protect agni and avoid etiological factors. [132-136]

वमनं वमनार्हाय प्रदद्यात् कफगुल्मिने । स्निग्धस्विनशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ १३७ ॥
परिवेष्टय प्रदीपांस्तु वल्वजानथवा कुशान् । भिषक्कुम्भे समावाष्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥ १३८ ॥
संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमयोद्भरेत् । वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा भिन्द्यादगुल्मं प्रमाणवित् ॥ १३९ ॥
विमार्गाजपदादशैर्यथालाभं प्रपीडयेत् । मृद्रीयादगुल्ममेवैकं न त्वन्त्रहृदयं स्पृशेत् ॥ १४० ॥
तिलैरण्डातसीबीजसर्पैः परिलिप्य च । श्वेषगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेन्द्रिष्ठक् ॥ १४१ ॥

In Kaphagulma, first of all, emesis should be administered to a fit patient after unction and fomentation. Thus when the lump (of gulma) is loosened it should be fitted into the mouth of a jar containing burning grasses like balwaja or kuśa. When the lump is held up properly, the jar should be removed and placing a cloth piece on it the wise physician should incise it. Then it should be compressed with vimārga, ājapada (leather pieces of dear or goat) or ādarśa (glass piece) as available taking care that only lump be pressed without touching the intestinal loop.

Kaphaja gulma may also be fomented with warm iron vessel after anointing it with sesamum, castor seeds, linseed and mustard. [137-141]

सद्योपक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम् । कफगुलमं जयत्याशु सहिङ्गविडदाढिमम् ॥ १४२ ॥
इति दशमूलीघृतम् ।

Gṝta cooked with the ten roots along with trikaṭu, yavakṣāra, saindhava, hiṅgu, bida and pomegranates overcomes the kapha gulma quickly. [142]

(Thus Daśiamūlighṝta).

भङ्गातकानां दिपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् । साथ्यं विदारिगन्धाव्रमापोश्य सलिलादके ॥ १४३ ॥
पादशोरे रसे तस्मिन् पिप्पली नागरं वचाम् । विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गं यावशूकं विडं शटीम् ॥ १४४ ॥
चित्रकं मधुकं रास्त्रां पिष्ठा कर्पसमं भिषक् । प्रस्थं च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४५ ॥
पतञ्जल्यातकशृतं कफगुलमदरं परम् । श्रीहपाण्डामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ १४६ ॥
इति भङ्गातकाद्यं घृतम् ।

Bhallātaka 80 gms, vidārigandhādi pañcamūla (smaller five roots) 40 gms, after pounding, are boiled in water 2.56 litres remaining to one-fourth. With this decoction ghee 640 gms. should be cooked along with milk 640 ml. added with the paste of pippali, śuṇṭhi, vacā, viḍaīga, saindhava, hiṅgu, yavakṣāra, biḍa, śaṭī, citraka, madhuk, rāsnā 10 gms. each. This is bhallātaka gṝta and is an excellent remedy for kaphagulma. It also alleviates spleen enlargement, anaemia, asthma, disorders of grahanī and cough. [143-146]

(Thus Bhallātakādya gṝta).

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । पलिकैः सयवक्षारैघृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४७ ॥
क्षीरप्रस्थं च तत् सर्पिहन्ति गुलमं कफात्मकम् । ग्रहणीपाण्डुरोगद्वं श्रीहकासज्वरापहम् ॥ १४८ ॥
इति क्षीरषट्पलकं घृतम् ।

Ghee 640 gms. should be cooked with milk 640 ml. added with (the paste of) Pippali, pippalimūla, cavya, citraka, śuṇṭhi and yavakṣāra 40 gms. each. This gṝta destroys kaphaja gulma along with the disorders of grahanī, anaemia, splenomegaly, cough and fever. [147-148]

(Thus Kṣiraṣṭpalaka gṝta).

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितप् । जले च नुर्गेण पक्षवा च नुभागस्थिनं रसप् ॥ १४९ ॥
सपिंरेरण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् । स सिद्धो मिथकस्तेहः सक्षौद्रः कफगुलमनुत् ॥ १५० ॥
कफवातचिवन्वेषु कुष्ठमीहोदरेषु च । प्रयोज्यो मिथकः स्तेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ॥ १५१ ॥

इति मिथकः स्तेहः ।

Trivṛtā, haritaki, bibhitaka, āmalaka, danti and the ten roots-each 40 gms. should be boiled together in four times water remaining to one-fourth. With this decoction ghee, castor oil and milk all together should be cooked. This mixed fatty formulation added with honey alleviates kaphagulma. This is used in constipation due to kapha-vāta, leprosy, splenomegaly and particularly pain in vaginal tract. [149–151]

(Thus mixed fatty formulation).

यदुकं वातगुल्माम्बं संसनं नोलिनीघृतम् । द्विगुणं तद्विरोकार्थं प्रयोज्यं कफगुलिमनाम् ॥ १५२ ॥
सुधाक्षीरद्रवे चर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् । कार्षिकं मधुसपिञ्चां लीढवा साधु चिरिच्यते ॥ १५३ ॥

The purgative nilinighṛta mentioned in the treatment of vātagulma should be used for purgation in kaphagulma in double quantity.

Powder of trivṛtā 10 gms. impregnated well with the latex of snuhī should be taken with honey and ghee. This acts as a good purgative. [152–153]

जलद्रोणे विपकव्या विशतिः पञ्च चाभयाः । दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ १५४ ॥
अष्टभागावशेषं तु रसं पूतमधिक्षिपेत् । दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्तत्राभयाश्च ताः ॥ १५५ ॥
तैलार्धकुडवं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलप् । चूर्णितं पलमेकं तु पिपलोविश्वमेषजम् ॥ १५६ ॥
तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिस्तैलसमं मधु । क्षिपेचूर्णपलं चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥ १५७ ॥
ततो लेहपलं लोढवा जग्धवा चैकां हरीतकीम् । सुखं चिरिच्यते क्षिप्तो दोषप्रस्थमनामयम् ॥ १५८ ॥
गुल्मं श्वप्युमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकप् । हदोगं अहणोदोगं कामलां विषमज्वरम् ॥ १५९ ॥
कुष्ठं प्रीहानमानादपेया दन्त्युपसेविता । निरत्ययः कमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ १६० ॥

इति दन्तीहरीतकी ।

Twenty five fruits of haritaki should be boiled along with danti one kg. and citraka 1 kg. in water 10.24 litres remaining to one-eighth. After filtering it well clean jaggery equal to danti, the above haritaki fruits, oil 80 gms., trivṛtā 160 gms. and pippali and śunṭhi 40 gms are added to it and prepared like a linctus. When it is self-cooled honey should be added to it equal to oil along with 40 gm. powder of twak, elā, patra and nāgakeśara. One, uncted properly, is purged of the impurities weighing 540 gms easily and without any complication by taking 40 gms linctus with one hrītikī. By regular use it alleviates gulma, swelling, piles, anaemia, anorexia, heart disease, disorders of grahanī, jaundice, intermittent fever, leprosy and splenomegaly. Its course is devoid of complications and diet prescribed is liquid particularly meat soup with rice. [154–160]

(Thus Dantiharitaki).

सिद्धा सिद्धिषु वश्यन्ते निरुहाः कफगुलिमनाम् । अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यशक्तिस्ति ॥१६१॥
 यच्चैव गुटिका याश्च विहिता वातगुलिमनाम् । दिगुणक्षारहिङ्गम्लवेतसास्ताः कफे हिताः ॥१६२॥
 य एव ग्रहणीदो रे क्षारास्ते कफगुलिमनाम् । सिद्धा निरत्याः शास्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥१६३॥
 ग्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः । कौलत्थो मुद्रयूषश्च पिण्पल्या नागरस्य च ॥ १६४ ॥
 शुष्कमूलकयूषश्च विलवस्य वरुणस्य च । चिरविलवाङ्गुराणां च यवान्याश्चिद्दकस्य च ॥ १६५ ॥
 बोजपूरकहिङ्गम्लवेतसभारदाढिमैः । तकेण तैलसर्पिंयां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥ १६६ ॥
 पञ्चमूलोश्चतं तोयं पुराणं वारुणोरसम् । कफगुलिमी पिवेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ १६७ ॥
 यवानीचूर्णितं तकं विडेन लवणोकृतम् । पिवेत् संदीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥ १६८ ॥

Succesful enemas for kaphagulma will be mentioned in siddhisthāna and formulations of aristas in the treatment of grahanī and piles. The powder and pills prescribed for vātagulma may be used in kaphagulma by doubling the quantity of yavakṣāra, hiṅgu and amlavetasa. The successful and safe formulations of alkali mentioned for the disorders of grahanī are also efficacious for kaphagulma. At last, cauterization is recommended.

Very old cereals, meat of wild animals and birds, soup of horse gram, long pepper, ginger, dried radish, bilwa, varuṇa, leaf-buds of cirabilva, yavāni and citraka are wholesome. Vegetables should be prepared with butter-milk after frying with oil and ghee adding bijapūra, hiṅgu, amlavetasa, yavakṣāra and pomegranates. (For drinking purpose), the patient of kaphagulma should use water boiled with the smaller five roots, old vāruṇī or mādhvika (types of wine) in time. He should take butter-milk powdered with yavāni and salted with biḍa. It acts as appetiser and carminative for flatus, urine and faeces. [161-168]

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः । कृतमूलः सिरानदो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १६९ ॥
 दौर्बल्याखचिह्नलासकासवम्यरतिज्वरैः । तृणातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १७० ॥
 गृहीत्वा सज्वरश्वासं वम्यतीसारपीडितम् । हन्त्राभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुलिमनम् ॥ १७१ ॥

When the gulma is accumulated gradually, covers a wide area, is deep-rooted, covered with veins, is protruded like tortoise and is associated with debility, anorexia, nausea, cough, vomiting, restlessness, fever, thirst, drowsiness and coryza it is incurable. The patient of gulma if afflicted with fever, dyspnoea, vomiting, diarrhoea and swelling in cardiac region, navel and extremities is dragged (to death). [169-171]

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे । निर्गुणस्त्रिवद्वारीरायै दद्यात् ऋेहविरेचनम् ॥ १७२ ॥
 पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः । गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥
 प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् । क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥ १७४ ॥
 आम्यां वा भावितान् दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् । वराहमत्स्यपित्ताम्यां लक्कान् वा सुभावितान् ॥

अधोहैरश्चेऽर्ध्वहैर्भावितान् वा समाक्षकैः । किणवं वा सगुडक्षारं दद्यायोनिविशोधनम् ॥ १७६ ॥
 रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिष्य । लशुनं मदिरां तीक्ष्णं प्रत्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ १७७ ॥
 वस्ति सक्षीरगोमूर्त्रं सक्षारं दाशमूलिकम् । अदश्यमने रुधिरे दद्याहुलमप्रभेदनम् ॥ १७८ ॥
 प्रवर्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् । वृततैलेन चाभ्यज्ञं पानार्थं तरुणीं सुराम् ॥ १७९ ॥
 रुधिरेऽतेप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रिया । कार्या वातहरार्तीयाः सर्वा वातहरीं पुनः ॥ १८० ॥
 वृततैलावसेकाद्य तित्तिरांश्चरणायुधान् । सुरां समण्डां पूर्वं च पानमम्लस्य सर्पिष्य ॥ १८१ ॥
 प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिष्य । अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्तेनानुवासनम् ॥ १८२ ॥

In gulma caused by blood fatty prugative should be administered to the woman after proper unction and fermentation at the end of the pregnancy period.

Alkali of palīśā 5.12 kg., oil and ghee 5.12 kg. should be cooked together. It loosens the gulma and should be taken in proper dose. If the gulma is not broken by this treatment, one should administer uterine evacuatives. For this, sesamum paste mixed with alkali or latex of snuhī or kaṭuka matsya (a type of fish) impregnated with both of these (alkali and latex of snuhī) should be inserted into vagina. Cotton pieces impregnated with bile of boar and fish, or with the (decoction of) drugs of purgative and emetic groups mixed with honey, or yeast with jaggery and yavakṣāra be placed into vagina for evacuation. (Moreover), the woman should take alkali efficacious in rakta-pitta (internal haemorrhage) mixed with honey and ghee. She should also use garlic, sharp wine and fish. When blood is invisible lump-breaking remedy such as enema of the ten roots added with milk, cow's urine and alkali should be applied. When blood is coming out the patient should be advised to take meat soup with rice, to use massage with ghee and oil and fresh urine as drink. If there is excessive discharge of blood, the measures as employed in the treatment of internal haemorrhage should be adopted. If the patient is afflicted with pain due to vāta, the treatment prescribed for vātika disorder should be employed. In case of excessive discharge of blood, sprinkling with ghee and oil, partidges, cocks, concentrated wine, intake of soured ghee before meals, vaginal douch with jivaniya ghṛta and unctuous enema with bitter ghṛta should be applied. [172-182]

तत्र श्लोकाः—

खेदः स्वेदः सर्पिर्वस्तिशूर्णानि वृंहणं गुडिकाः । वमनविरेकौ मोक्षः क्षहजस्य च वातगुल्मवताम् ॥
 सर्पिः सतिक्तसिद्धं क्षीरं प्रस्त्रं सनं निरुद्धाश्च । रक्तस्य चावसेचनमाश्वासनसंशमनयोगाः ॥ १८४ ॥
 उपनाहनं सशख्यं पक्षस्याभ्यन्तरप्रभिन्नस्य । संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥ १८८ ॥
 खेदं स्वेदो भेदो लङ्घनपुल्लेखनं विरेकश्च । सर्पिर्वस्तिर्गुटिकाशृणमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥ १८६ ॥
 गल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य । गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः खीभवस्योक्तः ॥ १८७ ॥

पथ्यान्नपानसेवा हेतुनां वर्जनं यथास्वं च । नित्यं चाग्निसमाधिः ग्निघस्य च सर्वकर्मणि ॥ १८८ ॥
 हेतुलिङ्गः सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यता न योगाश्र ।
 गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य ॥ १८९ ॥

Now the summing up verses—

For vātagulma, unction, fomentation, ghṛta, enema, powders, saturation, pills, emesis, purgation and blood-letting (have been mentioned). For pittaja gulma, ghee cooked with bitters, milk, purgatives, non-unctuous enema, blood-letting, consolation, pacificatory formulations, poultice, surgical operation of the mature and internally burst one, other evacuative and alleviative measures (have been mentioned). For kaphaja gulma, unction, fomentation, incision, lightening, emesis, purgation, ghṛta, enema, pills, powders, arīṣṭas, alkalis and at last cauterization after blood-letting management of gulma caused by (menstrual) blood in women is also said.

Use of wholesome food and drink, avoiding respective etiological factors, constant vigilance to maintain agni, all remedial measures after unction, etiology, signs and symptoms, successful management, incurability and formulations—all this is said about the treatment of gulma to Agniveśa. [183-189]

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं
 नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

Thus ends the fifth chapter on treatment of gulma in Cikitsāsthāna
 in the treatise composed by Agniveśa and
 redacted by Caraka (5)

षष्ठोऽध्यायः

CHAPTER VI

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

Now (I) shall expound the chapter on Prameha. [1]

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

As propounded by Lord Ātreyya. [2]

निर्मोहमानानुशयो निराशः पुनर्वसुर्ज्ञनतपोविशालः ।
 कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गानुवाच मेहाज्ञमनं च तेषाम् ॥ ३ ॥

Once upon a time Punarvasu devoid of confusion, conceit, anger and attachment and great in knowledge and penance, said to Agniveśa the types of prameha with etiology and symptoms along with its treatment. [3]

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दृधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवाचपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृचं सर्वम् ॥ ४ ॥

Idle sitting, oversleep, excessive use of curd, meat soup of the domestic, aquatic and marshy animals and milk; new cereals and drinks, products of jaggery and all other kapha-promoting regimens are etiological factors for prameha. [4]

मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ ५ ॥
क्षीणेषु दोषेष्ववकृच्य वस्तौ धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।
दोषो हि वस्ति समुपेत्य मूत्रं संदूष्य मंहाज्ञनयेयथास्वम् ॥ ६ ॥

Kapha causes premehas by affecting medas (lipid metabolism), muscles and body fluid situated in urinary bladder. Pitta aggravated by hot things causes the same by affecting the above entities. Vāyu, on relative diminution of other two doṣas, draws on the dhātus in urinary bladder and thus causes pramehas. Doṣa produces respective types of premeha by reaching the urinary bladder and affecting the urine. [5-6]

साध्याः कफोत्था दशा, पित्तजाः पट्ट्या, न साध्यः पवनाच्चतुर्थकः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ७ ॥

Ten types of kaphaja prameha, six types of pittaja prameha and four types of vātika prameha are curable, maintainable and incurable due to similarity of management, dissimilarity of the same and severity of complications respectively. [7]

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्त्रशुक्राम्बुद्वसालसीकाः ।
मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः प्रमेहिणां, विशतिरेव मेहाः ॥ ८ ॥

In (pathogenesis of) pramehas, doṣas are kapha, pitta and vāta and dūṣyas are medas, blood, semen, fluid, muscle-fat, lasikā (lymph), majjā (marrow), rasa, ojas and muscles. Prameha has twenty types. [8]

जलोपमं चेष्टुरसोपमं वा घनं घनं चोपरि विप्रसन्नम् ।
शुक्रं सशुकं शिशिरं शनैर्वा लालेव वा वालुकया युतं वा ॥ ९ ॥
विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान् क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।
हारिद्रमाजिष्ठमथापि रक्तमेतान् प्रमेहान् पटुशन्ति पित्तात् ॥ १० ॥
मज्जौजसा वा वसयाऽन्वितं वा लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
चतुर्विंशं मूत्रयतीह वाताच्छेषेषु धातुञ्चपकर्षितेषु ॥ ११ ॥